

Mikâil Bayram'ın Aynasında

İSİM

Mehmet Akif Koç

Mikâil Bayram

Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim

«Elips Kitap»

Bayram M.

Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim / M. Bayram — «Elips Kitap»,

Türkiye'de, yazılı ve görsel medyada fazla yer bulamadığı ve gönüllü/paralı lobileri olmadığı için geniş kitlelerin pek tanımadığı, ancak zengin müktesebatıyla gerçek birer hazine olan çok sayıda ilim ve kültür insanı yaşıyor. Bu kıymetli insanların bir kısmının yaşı ilerliyor ve çeşitli sebeplerle yazı yazamayacak ve eser de veremeyecek durumdadır. Bu noktada, birikimlerinin kayda geçirilmesi ve gelecek nesillere aktarılması açısından tedbirler alınması gerekiyor. Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim ve 99 Kavram projesi, işte bu düşünceden doğdu. Selçuklu tarihçisi, ilahiyatçı, şair ve kültür adamı Mikâil Bayram, bilhassa Anadolu Selçuklu tarihi, Orta Çağ İslam tarihi, Ahilik, İran kültürü ve dinî inançları, tasavvuf, yazma eserler, Fars ve Türk şiiri alanlarında çok yönlü bir uzmandır. Arapça, Farsça, Kürtçe, Pehlevice, Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dillerine vakıf, bu dilleri çeviri yapabilecek ve şiir yazabilecek kadar iyi bilen, bu bilgisini akademik donanımıyla harmanlayabilen bir kültür adamıdır. Bu yönleriyle, eski zaman âlimlerini hatırlatan, pek çok ilmî dalda söz söyleyebilen ender hocalar arasındadır. Elinizdeki 99 İsim kitabı, nehir söyleşi formatında, Hoca'nın çeşitli tarihsel şahsiyetlere dair görüş, hatıra ve değerlendirmelerini okuyucuya sunmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, kitapta yer verilen 99 tarihî şahsiyetten bazıları şunlardır: Zerdüşt - Ali b. Ebu Talib - Ebu Hanife - İmam Mâtürîdî - Hallâc-ı Mansur - Abdülkadir Geylânî - Ahmed Yesevî - Ömer Hayyam - İmam Gazâlî - İbn Arabî - Hacı Bektaş-ı Veli - Ahi Evren (Nasreddin Hoca) - Mevlânâ - Şems-i Tebrizî - İbn Teymiyye - Cengiz Han - İbn Haldun - Emir Timur - Şeyh Bedreddin - Yavuz Sultan Selim - Şah İsmail - İmam Rabbânî - Cemaleddin Afgânî - Mehmed Akif - Said Nursî - Necip Fazıl - Osman Yüksel Serdengeçti - Erol Güngör - Hamidullah - Muhammed İkbâl - Abdülkerim Sürûş - Seyyid Hüseyin Nasr - Mevdûdî - Seyyid Kutub - Humeyni - Şehriyâr - Zeki Velidi Togan - Fuad Köprülü - Annemarie Schimmel - Halil İnalçık - İlber Ortaylı.

© Bayram M.

© Elips Kitap

Содержание

ÖN SÖZ	7
1.	12
2.	13
3.	15
4.	18
5.	19
6.	21
7.	23
8.	24
9.	25
10.	26
11.	27
12.	28
13.	30
14.	31
15.	32
16.	33
17.	34
18.	35
19.	36
20.	38
Конец ознакомительного фрагмента.	39

Mikâil Bayram

Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim

Prof. Dr. Mikâil Bayram, 1940 yılında, İran'ın Hoy bölgesinden göç eden bir ailede, Van'ın Saray ilçesinde doğdu. İlk ve orta tahsilini Van'da tamamladı. 1966 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bitirdiği lisans eğitiminin ardından, iki yıl kadar orta eğitim kurumlarında öğretmenlik yaptı. 1968 yılında Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nde Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyeliğine tayin edildi. Bu sırada bir yıl süreyle Bağdat Üniversitesi'nde Arap dili ve edebiyatı üzerine ihtisas eğitimi aldı. Akademik hayatı boyunca, tarihî el yazmaları üzerinde çalıştı, bilhassa İran kültür sahasının ve Fars dilinin Anadolu'daki yansımaları üzerinde uzmanlaştı. Doktorasını 1975 yılında, Ahi Evren üzerine incelemesiyle tamamladı. 1980 yılında Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev aldı. 1990'da Orta Çağ Tarihi doçenti, 1996'da profesör unvanı aldı; aynı fakültede Tarih bölüm başkanlığı yaptı; İslam Tarihi, Türk-İslam Tarihi ve Selçuklu Tarihi dersleri verdi. Arapça, Farsça, Kürtçe ve Pehlevîce bilen Prof. Bayram, evli ve üç çocuk babasıdır.

Bugüne kadar 20 kadar eseri, 180'den fazla bilimsel makalesi yayımlanan Prof. Bayram'ın, Elips Kitap'tan 2020 yılında çıkan *Tarihin Kuyumcusu* adlı bir de söyleşi kitabı bulunmaktadır.

Mehmet Akif Koç, 1982 Sivas doğumludur. ODTÜ İktisat Bölümünde lisans eğitimini, uluslararası güvenlik alanında yüksek lisansını tamamladı. Hâlihazırda Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde (ASBÜ) Orta Doğu Çalışmaları programında doktora çalışmalarını sürdürmektedir. İngilizce ve Farsçadan edebiyat, tarih ve kültür alanlarında çok sayıda kitap çevirileri bulunmaktadır. 2012'de yayımlanan *Rekabetten Geleceğe: Türkiye-İran İlişkilerinin Güvenlik Boyutu* başlıklı telif eserinin yanı sıra; Orta Doğu siyaseti, tarihi ve kültürü konularına odaklanan akademik makale ve araştırmaları yayımlandı. Farsçadan edebî çevirileri Elips Kitap tarafından yayımlanmaktadır.

ÖN SÖZ

Türkiye’de, yazılı ve görsel medyada fazla yer bulamadığı ve gönüllü/paralı lobileri olmadığı için geniş kitlelerin pek tanımadığı, ancak zengin müktesebatıyla gerçek birer hazine olan çok sayıda ilim ve kültür insanı yaşıyor. Bu kıymetli insanların bir kısmının yaşı ilerliyor ve çeşitli sebeplerle yazı yazamayacak ve eser de veremeyecek durumdadır. Bu noktada, birikimlerinin kayda geçirilmesi ve gelecek nesillere aktarılması açısından tedbirler alınması gerekiyor.

Mikâil Bayram'ın Aynasında 99 İsim ve 99 Kavram projesi, işte bu düşünceden doğdu. Elips Yayın Grubu’nun değerli sahibi, kıymetli dost Yasin Topaloğlu’yla 2019 Aralık ayında Konya’daki evinde ziyaret ettiğimiz Mikâil Hoca’ya bu projeyi açtığımızda memnuniyetle kabul etti. Bunun üzerine, editörlüğünü üstlendiğim bu proje için 2020 Ocak, Şubat ve Mart aylarında birkaç sefer Hoca’yı Konya’daki evinde ziyaret ettim ve bu iki kitap çalışmasının altyapısını oluşturmak üzere seri hâlde söyleşiler gerçekleştirdik.

Esasen 2020 Ocak ayında, yine Elips Kitap tarafından, Hoca’nın uzun yıllara yayılmış sohbetlerinden derlenen ve Sevgili Halil Karadeniz’in yayıma hazırladığı bir söyleşi kitabı *Mikâil Bayram Kitabı – Tarihin Kuyumcusu* yayımlanmıştı. *99 İsim ve 99 Kavram* kitapları ise, büyük kısmı itibarıyla önceki kitapta değinilmeyen özgün konu başlıkları altında, daha metodolojik bir perspektifle ve tarihsel dönemler hâlinde, Hoca’nın birikimini okuyucuya derli toplu şekilde aktarmak amacıyla hazırlandı.

Bu kısa ön sözde, kitaba dair metodolojimi, çeşitli gözlemlerimi ve çalışmanın bazı eksikliklerini okuyucuya hülasaten sunmak istiyorum.

Evvvela Mikâil Hoca’yı, kendisini tanımayan okuyucular için şahsi pencereden kısaca tanıtmak isterim. Prof. Mikâil Bayram, Türkiye’de Selçuklu Tarihi alanında ilk akla gelen “eski kuşak” hocalar arasındadır. Zeki Velidi Togan, Halil İnalçık, Necati Lugal, Ahmet Ateş, Tahsin Yazıcı, Tayyib Okıç, Annemarie Schimmel gibi tanınmış hocaların rahle-i tedrisinden geçmiş, çok sayıda eser veren, disiplinli bir akademisyendir. Özellikle Anadolu Selçuklularının siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel tarihi bahsinde, alanın otorite isimlerinin başında gelir. Ahi Evren, Mevlânâ Celâleddin Rumî, Şems-i Tebrizî, Sadreddin Konevî gibi tarihsel şahsiyetlerin yanında; Ahilik-siyaset ilişkileri, Türkmen-Moğol ihtilafları gibi alanlarda kudretli bir uzmandır.

Hoca’nın bir başka önemli yönü; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde lisans eğitimini tamamlayan bir tarihçi olarak, İslam Tarihi ve karşılaştırmalı dinler alanındaki ilave yetkinliğidir. Bilhassa kadim İran inançları, bunların İslam inançları ve tasavvufu üzerindeki tesirleri konusunda gayet derinlikli bir isimdir. Bu açıdan Hulûfîlik, Hurufîlik, Batınîlik, Melâmîlik, Zerdüşîlik, Mazdekîlik ile Avesta kökenli inanç esaslarının sonraki asırlardaki yansımaları konularında ezber bozan bir perspektife sahiptir.

İlahiyat ve tarih, Hoca’nın iki ana akademik disipliniyken, edebiyat âdetâ hobilisidir. Bu üç alanda aynı anda söz söyleyebilecek yetkinlikte bir uzmanın neredeyse bulunmadığı mevcut akademik çölümüzde, Mikâil Bayram âdetâ bir vaha gibidir. Bu nehir söyleşimizde okuyucuların da kolayca fark edebileceği üzere, Hoca, meseleleri ele alırken sadece siyasal ve tarihsel boyutlarıyla konuya değinmez; yeri geldiğinde teolojik kavramları da ehliyetle kullanarak mevzuları analiz eder. Bunun yanında, aynı zamanda *Divan* sahibi bir şair olarak -şiiirlerindeki mahlası, memleketi Van/Saray’a atfen *Sarayî*’dir- ciddi bir edebî kudret sahibidir; sadece klasik Türk şiirine değil, Firdevsî, Hayyam, Hakânî, Şehriyâr gibi Fars şiirinin usta isimlerinin eserlerine de vâkıf ve Farsça şiirler de kaleme almış bir şairdir.

Mikâil Hoca'nın çok önemli bir yanı lisan bilgisidir; bu yönüyle, tek yabancı dili ve ancak kırık dökük bilen tarihçi/ilahiyatçıların aksine, Hoca her birine hakkıyla vâkıf olduğu dört lisan bilir ve konuşur. İbn Teymiyye'den Arapça, Ebu'l Alâ Mevdûdi'den Farsça kitap tercümesi yapacak kadar bu dillere hâkimdir. Arapça ve Farsçanın yanında -yetiştığı coğrafyanın da yardımıyla- Türkçenin Azerbaycan ağzına ve Kürtçeye de hâkimdir. Ayrıca, Türkiye'de çok nadir görülebilecek şekilde, kadim İran'ın lisanı Pehlevîce de Mikâil Hoca'nın vâkıf olduğu lisanlar arasındadır.

Hoca, aynı zamanda Türkiye'deki yaşayan en önemli yazma eserler uzmanlarının başında gelir. Zaman zaman bilirkşi olarak da uluslararası yazma eser kaçakçılığında eski eserler konusunda uzmanlığına başvurulmuş Mikâil Hoca -bizzat kendi ifadesiyle- Zeki Velidi Togan ve Süheyl Ünver'den sonra, Türkiye'deki en önemli el yazması kitap otoritesidir. On yıllarını Anadolu'nun yazma eser kütüphanelerinde geçirmiş ve elinden on binlerce eski eser geçmiş, gerçek bir araştırmacı için şaşırtıcı bir özellik sayılmamalıdır bu mukayese.

Mikâil Hoca'nın bir başka yönü, 1960 ve 70'lerin sert kutuplaşmacı toplumsal şartlarında önce öğrenci, sonra öğretmen ve genç bir akademisyen olarak, fikrî tartışmaların da içinde yer almış olmasıdır. Samimi bir dindar olarak, Mikâil Hoca, söz konusu dönemde Türkiye'deki İslamcı hareketlerin içinde bulunmuş, Büyük Doğu Cemiyeti, Nurculuk ve diğer İslami ve muhafazakâr yapıların faaliyetlerinde görev almıştır. Bilhassa *99 İsim* çalışmasında görüleceği üzere bu dönemdeki bağlantıları kendisine; Ayetullah Humeyni'den Cemalettin Kaplan'a, Mehdi Bâzergân'dan Erol Güngör'e, Necip Fazıl'dan Osman Yüksel Serdengeçti'ye, Aykut Edibali'den Ercümen Özman'a kadar çok geniş bir ağ ve çevre tesis etme imkânı vermiştir.

Hoca'nın akademik, ilmî ve aksiyoner yönüne ilişkin olarak kısaca değindiğim bu hususiyetler, *99 İsim ve 99 Kavram* çalışmalarında dikkatli okuyucuların gözünden kaçmayacaktır.

Çalışmanın metodolojik yönüne ilişkin olarak şu hususları okuyucunun takdirine sunarım:

1. Öncelikle bu çalışma, nehir söyleşi formatında gerçekleştirilen seri sohbet ve buluşmaların bir kaydını içeriyor. Usul olarak, konuşma anında ve hemen o esnada, bilgisayardaki programa yazdığım metinleri, ilgili bölümlerin bitiminde Mikâil Hoca'ya okuyarak teyit ettirdim, kendisinin onayından sonra ilgili bölümler oluştu.

2. Söyleşide takip ettiğimiz usul, nehir söyleşi formatında olmakla birlikte, yazıya dökerken ve yayına hazırlarken bir dizi düzenleme ve değişiklik yaptım. Bu değişikliklerden sonra ortaya çıkan metin; söyleşide ele alınan tüm hususları yansıtan, ancak söyleşi yapanın (söyletenin) her bir bölümde tekrar tekrar görünmediği, daha sade bir hâl aldı.

Bu sayede, hem birbirine benzer soruları her seferinde metne koyup okuyucuyu yormamayı hem de Mikâil Hoca'nın konuyu ele alış tarzını kesmeden vermeyi hedefledim. Bu yeni formatın çalışmaya hafif bir ansiklopedik hava vermekle birlikte, söyleşinin takip edilebilirliğini kolaylaştırdığını düşünüyorum. Okurlardan gelecek tepkilere göre bu söyleşi usulünü yeni çalışmalarda da sürdürmeyi planlıyorum.

Elbette dikkatli gözler, "söyleten" kişinin sorduğu soruları, konuların akışı esnasında anlatım tarzının, üslubun ve olay-kişi örgüsünün değişiminden çıkaracaktır.

3. Her iki kitapta da Mikâil Bayram'ın ömür aynasında kadrajına giren 99 isim ve 99 kavram hakkında özlü fikir ve değerlendirmelerini yansıtmaya çalıştım. Söyleşi öncesinde kendisiyle bilistişare belirlediğimiz 99 isim, Hoca'nın kendi çalışma alanlarında, ilgi sahasında ve -bir kısmı itibarıyla- bizzat hayat deneyiminde yeri olan isimleri yansıtıyor.

Örneğin Ahi Evren, Sadreddin Konevî, Nâsireddin Tusî, Mevlânâ Celâleddin Rumî, Şems-i Tebrizî gibi isimler, Mikâil Bayram'ın yaklaşık elli yıldır üzerinde akademik çalışmalar yürüttüğü tarihsel şahsiyetler. Bu şahsiyetleri ele alırken, hem kısa hayat öykülerini hem akademik

çalışmalarında karşısına çıkan karanlıkta kalmış yönlerini hem de akademik metinlerde yer vermediği bazı ilginç hususları ele aldık.

Bu isimlerin bir bölümü ise Halid b. Velid, Gazneli Mahmud, Cengiz Han, Emir Timur, İbn Haldun, Ebu Müslim Horasanî, Nadir Şah, Cemâleddin Afgânî gibi doğrudan Hoca'nın akademik çalışma alanında olmayan ama bir tarihçi olarak değerlendirmesini istihdam ettiğim tarihsel şahsiyetlerden oluşuyor.

99 ismin üçüncü kısmı ise, Mikâil Hoca'nın tarihçi kimliğinden ziyade bir fikir adamı ve münevver olarak mercek altına aldığı çeşitli fikir ve aksiyon adamlarından oluşuyor. Genel itibarıyla XX. yüzyılda yaşamış olan, Mehmed Akif, Said Nursî, Seyyid Kutub, Muhammed İkbâl, Ayetullah Humeyni, Ebu'l Alâ Mevdûdî gibi isimlerin bir bölümü Hoca'nın dünya görüşü ve fikrî altyapısı açısından önemli yeri olan düşünürlere. Örneğin Türkiye sürgününde 1960'lı yıllarda Ankara'da, bilahare de Irak sürgünü sırasında Necef'te görüp tanıdığı Humeyni'yi anlatıyor. Keza bir dönem Nurculuğun içinde bulunması ve her ikisi de Doğu Anadolu kökenli olduğu için bir kısım yakınlarını da tanıması hasebiyle, Said Nursî'den detaylı olarak bahsediyor. Benzer şekilde, bir dönem eserlerini tercüme ederek yollarının kesiştiği, İbn Teymiyye (Arapça) ve Mevdûdî (Farsça) hakkındaki kanaatlerini de bu kitabın sayfalarında okuyucuya aktarıyor.

Bu isimler arasındaki son bölüm ise, Hoca'nın bir akademisyen olarak teşrik-i mesai ettiği, yakından tanıma fırsatı bulduğu, kimi zaman çekişip ihtilaflar yaşadığı ilginç bir tarihçi ve ilahiyatçı ekibini mercek altına alıyor. Bu kapsamda hepsini yakından tanıyıp görüştüğü Halil İnalçık, İlber Ortaylı, Muhammed Tayyib Okiç, Tâvî et-Tancî, Muhammed Hamidullah, Abdülfettah Ebu Ğudde, Zeki Velidi Togan, Abdülbaki Gölpınarlı, Erol Güngör, Abdülkerim Sürüş, Seyyid Hüseyin Nasr, Annemarie Schimmel, Necati Lugal gibi değerli isimleri farklı ve pek bilinmeyen yönleriyle anlatıyor, her biriyle yaşadıkları acı tatlı hatıralar üzerinden okuyucuyu ilgi çekici bir yolculuğa çıkarıyor.

4. Benzer bir noktadan hareketle kurguladığımız *99 kavram* da keza oldukça çeşitlilik gösteren bir yelpazede, Mikâil Bayram'ın tarihsel ve güncel kavram, süreç ve hadiselerle dair değerlendirmelerini yansıtıyor.

Bu kavramların bir bölümü; doğrudan İslam Tarihi alanının ilk dönemlerine aittir; Asr-ı Saadet, Emevîler, Abbasîler, Karmatîler, Hurremîler, Endülüs Emevîleri gibi başlıklar altında bu dönem tarihinin büyük kargaşa içinde geçen ilk asırlarını ele alıyor.

İkinci bir kavram setinde, Türkiye'de pek fazla bilinmeyen bir alana, İran'ın kadim tarihine ve İslami dönemin hemen başlarındaki çalkantılı asırlara ışık tutuluyor. Bu bölümlerde; *99 isim* çalışmasına paralel olarak Zerdüştilik, Avesta, Hodânâme, Mazdekîler, Pârisîler vb. kavramlar ekseninde günümüzdeki İran'ın kadim köklerine ışık tutuluyor. Keza İslam'ın İran coğrafyasına giriş sürecinde, İran halkıyla birlikte, eski İranî kavram ve geleneklerin de "İslam'a girmesi" gibi - şahsen de çok önemli bulduğum- bir okuma üzerinden "İran'daki İslam ve Şiiilik" ele alınıyor. Bu kavramların modern döneme yansımaları mahiyetinde 1979 Devrimi, velâyet-i fakih, Şiiğin protest yönü, İrânzemin vb. kavramlarla da kadimden modern döneme köprü kuruluyor ve mukayeseli bir tarih okuması sunuluyor.

Mikâil Hoca'nın asıl çalışma alanı olan Orta Çağ İslam Tarihi ve Selçuklular bahsinde çok sayıda kavramın ele alınıp yorumlandığı üçüncü bir kavram setinde ise; Mevlevîlik, Hurufîlik, Kalenderîlik, Selçukluların siyasi-toplumsal-kültürel kodlarının yanı sıra Moğolların bölgedeki faaliyetleri de bu süreçlere paralel olarak inceleniyor.

Mikâil Hoca'nın fikrî altyapısında önemli yer tutan Cumhuriyet dönemi Türk siyasal hayatına dair kavramlar da kitaptaki dördüncü kavram dizisini teşkil ediyor ve Kürt meselesi, 1915 Ermeni Olayları, Soğuk Savaş döneminde Türkiye'deki toplumsal/siyasal kutuplaşma gibi süreçler üzerinden eleştirel bir yakın dönem okuması yapılıyor. Keza *99 İsim* çalışmasında olduğu gibi Hoca'nın bir bölümü polemik ve çatışmalarla geçen akademik hayatındaki çeşitli süreçlerin anlatımıyla *99 Kavram* kitabı sona eriyor.

5. Yukarıda değindiğim üzere; her bir başlıkta (toplam 198 başlık) kendi sorularım ve yorumlarımı metne özellikle almadım. Ancak konuları ele alırken, Hoca'yı belirli bir çerçevede yönlendirdiğim metodolojik yaklaşımımı da burada okuyucuya arz etmeyi, akademik etiğin bir vebesi addediyorum. Her bir konu başlığı altında Hoca'ya temelde şu üç soruyu yönelttim:

i) Bu şahsiyet/kavram, genel tarihsel bağlamda ne anlam ifade ediyor, bu kişiyi/kavramı bir tarihçi/ilahiyatçı/edebiyatçı gözüyle ve akademik perspektiften nasıl tanımlarsınız? [Genel olarak 1-2 paragraf]

ii) Bu şahsiyetle hayatınız boyunca bir araya geldiniz mi, kendisiyle hatıralarınız ve yaşanmışlıklarınız oldu mu? Daha kişisel (hatta duygusal) düzlemde, bu şahsiyeti nasıl değerlendiriyorsunuz? Bu şahsiyetlerin -varsa- eserlerini tetkik ettiniz mi, (eğer şahsen görüşmediyseniz) çalışmalarının genel bir değerlendirmesini yapar mısınız? (Çoğunlukla 2-3 paragraf)

iii) Bu kavram/süreç/eser, akademik çalışmalarınızın herhangi bir döneminde ilgi alanınıza girdi mi; girdiyse hangi eserlerinizde bunları ele aldınız; ilgili çalışmanızda bu husustaki temel bulgularınızı özet olarak paylaşır mısınız? (Genellikle 3-4 paragraf)

6. Nihayetinde, bu üç temel soru grubu ekseninde, detaylar üzerinde görüş alışverişinde bulunarak, bazı yerlerde müzakere ederek ve tartışarak ilgili bölümleri hazırladık. Söyleşimizde -sorunun doğası icabı kişiselleşen hususlar haricinde- mümkün mertebe objektif kriterlerden ve yazım/anlatım usulünden uzaklaşmamaya gayret ettik. Hatta bazı ihtilafli konularda Hoca'yla tartıştığımızı ve "bu tezinizi yine yazalım ama en azından beni bu konuya ikna ediniz Hocam" diyerek, kendisini metin dışında ve serbest bir sohbet ortamında zorladığımı da kayıt altına almak isterim.

7. Hoca'nın, 80 yaşını geride bıraktığı bir dönemde, tüm tarihleri hafızasında tutması, tabiatıyla, benim açımdan rasyonel bir beklenti olmayacaktı. Bu nedenle söyleşide dile getirdiği her bir tarihi, kitapları yayına hazırlarken tek tek ilgili kaynaklardan teyit ederek çalışmaya aldım. Söyleşi esnasında genel olarak Hicrî takvime göre verdiği tarihleri de -Türk Tarih Kurumu'nun resmî web sitesindeki takvim dönüştürme kılavuzu yardımıyla- Miladi karşılıklarıyla birlikte metnin son hâline dercettim. Keza, Hoca'nın söyleşi esnasında atıf yaptığı kendi eserleri ve diğer kişilerin eserlerini bilahare tespit ederek, dipnotlarda işledim. Benzer şekilde, okuyucuyu bilgilendirmeye yönelik olarak, bazı kavram ve kişilere dair asgari seviyede tutmaya çalıştığım ilave açıklamalarımı da dipnotlarda sundum.

Aksi belirtilmedikçe, dipnotlardaki ifadeler de Mikâil Bayram'a aittir ve Hoca'nın ilgili konuyu anlatırken verdiği konu dışı detaylarla bir bütün oluşturur. Söyleşiyi yapan ve yayına hazırlayan sıfatıyla, kendi katkı, açıklama ve birkaç kritik yerdeki gözlemlerimi (e.n.) ifadesiyle belirterek dipnotlara ilave ettim. Bu tür söyleşi kitaplarında zaman zaman eksikliği hissedilen; "söyleyen" ile "söyleten" tarafından serdedilen ifadelerin bu şekilde birbirinden ayrılması gerekliliğini, söyleşi yapılan kişiye saygı ve yayım etiğinin de bir rüknü olarak değerlendiriyorum.

8. Çalışmanın sınırlılıkları konusuna da okuyucuya saygı açısından, burada kısaca değinmek isterim. Öncelikle, söyleşiye başlarken hazırladığım kişi/kavram listesinde çeşitli sapmalar oldu; bunların küçük bir kısmını Hoca, gereksiz polemik oluşturabileceği gerekçesiyle listeden çıkarmayı önerdi. Listemdekilerin bir kısmını ise metin içinde bölümler arası muhteva/uzunluk dengesini muhafaza etmek adına, bilistişare listeden çıkardık.

Söyleşi esnasındaki en önemli sorun fiziksel sıkıntılardı. Zira Ankara'dan yola çıkarak, birkaç günlük seyahatler hâlinde, Hoca'yı Konya'daki evinde ziyaret ederek bu çalışmayı gerçekleştirdik. Mikâil Hoca'nın ilerleyen yaşı ve çeşitli hastalıkları nedeniyle, bu çalışmaların sekteye uğradığı dönemler elbette oldu. Ancak eksik kalan bölümleri, bilahare kendisiyle yeniden söyleşip tamamlayarak yayına hazırladım. Süreçteki bir diğer sorun ise, 2020 Mart ayından itibaren küresel bir afete dönüşen koronavirüs salgınıydı.

Sonuç itibarıyla, elinizdeki bu iki kitap çalışması, kıymetli Mikâil Bayram Hoca'nın birikimlerini kayıt altına almak ve gelecek nesillere aktarabilmek açısından, önem verdiğimiz bir projeydi. Ümit ediyorum, kitabın okuyucuları ve ilgilileri de içerik ve kapsam itibarıyla beklediklerini bulabilirler. Çalışmanın eksikliklerinden, elbette söyleşiyi yapan ve yayına hazırlayan sıfatıyla doğrudan ben sorumluyum.

Bu vesileyle, son olarak; Mikâil Bayram Hoca'ya, sağlık durumunun elverdiği ölçüde içtenlik ve özveriyle çalışmaya katkı sağladığı için müteşekkirim. Keza, kıymetli eşi Ayşe Bayram Hanımefendi'ye de hoşgörüsü ve nazik ev sahipliği için şükranlarımı sunarım. Bu iki kitabın değerli yayıncısı ve sevgili ağabeyim Yasin Topaloğlu'nun maddi-manevi desteği olmasaydı, elbette bu çalışma ortaya çıkma imkânı bulamazdı; kendisine bir kez daha teşekkür ediyorum. Bu kıymetli çalışmayı kendi adıma, zor günlerimizde daima yanımda olan, sevgili annem ve babam, Ayşe ve Mikdat Koç'a armağan etmek istiyorum.

Mehmet Akif Koç
Balgat, 1 Haziran 2021

1.

Zerdüş (M.Ö. VII – VI. yüzyıl)

Zerdüşî kaynak ve rivayetlere göre; Zerdüş, Azerbaycan'da dünyaya gelmiş, Urumiye yakınlarında, Aryanvioçe (Aryan Gölü) civarında çocukluğu geçmiştir. Urumiye civarından olduğu için Kürtler onu kendilerine nispet ederler. Benim kanaatim Medlerden olduğu yönündedir. Bir süre sonra Zerdüş, kendi dinini yaymaya başladı ve bunun üzerine hücumlara maruz kaldı, yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Ardından bugün Afganistan içinde yer alan Belh'e gitti ve buraya yerleşti.

Batılı yazarlar, Zerdüş kelimesinin “İştar”dan (eski Mezopotamya'da Yıldız Tanrısı) geldiğini düşünürler. İranî kaynaklarda bu “Ester” olarak söylenir. Bugünkü Kürtçeyi esas alarak, bu kelimenin “istar” olduğunu (gök, yıldız anlamında) düşünüyorum. “Zar” da Kürtçede ‘kul ya da erkek çocuk’ anlamına gelir. Benim çıkarımım; “Zerdüş” kelimesinin bu Kürtçe altyapı üzerinde, “İştar'ın kulu” anlamına geldiğidir. Bazı Batılı kaynaklar, Zerdüş'ün hayvancılıkla geçinen bir topluma gelmiş bir peygamber olduğunu ve “Ester'in çocuğu” anlamında (Devenin Çocuğu) olduğunu savunur.

Zerdüş, Belh'e göçünce dinini orada tebliğ etmeye başlamış. Yine kendi kaynaklarının bildirdiğine göre, Pers Hükümdarı Viştasp zamanında dinini yaymaya başlamış, Viştasp da onun dinini kabullenip kendisine destek olmuştur; bu dönem yaklaşık olarak M.Ö. 600 yıllarına tekabül etmektedir. Avrupalılar buna itiraz etmektedir; zira *Avesta*'nın ilk ayetlerinin dilinden hareketle, bu dilin Persler zamanındaki dile uyuşmadığı ortaya çıkmaktadır, bu dilin daha eski bir dil olması gerekir. *Avesta*'nın bu ilk bölümlerinin dili kadim bir dildir ve Sanskritçeye de yakındır. Bu gerçeği göz önünde bulundurunca, Zerdüş'ü zaman ve mekân konusunda bir yere oturtmak pek mümkün olmamaktadır.

Zerdüş'le ilgili bu farklılıklar, *Avesta*'nın sıhhati ve eklektik yapısı konusunda da şüpheler doğurmaktadır. Zira o dönemlere dair elde çok sayıda Persçe malzeme bulunmasına rağmen, *Avesta*'nın dili bu metinlerle hiç uyuşmamaktadır. Batılılar buna dayanarak Zerdüş'ün dönemini M.Ö. 800 ve hatta M.Ö. 1000'den daha erken tarihlere yerleştirmektedir.

Viştasp, Zerdüş'ü himaye etmiş ve evlendirmiş, sonra da onun dinini Pers Devleti'nin resmî dini hâline getirmiştir. Onun ardından dini devam ederek, İran'daki devletlerin inancını oluşturmuştur. Zerdüşî rivayetlere göre onun nutfesi (sperm) Aryan Gölü'ne düşmüştür, Zerdüş'ten üç bin yıl sonra bir genç kız o gölde yüzecek ve bu sırada Zerdüş'ten hamile kalmış olacak; bu hamilelikten de Zerdüşîlerin kurtarıcısı dünyaya gelecektir.

Bu kurtarıcının vasıfları ile halk muhayyilesindeki Mehdi'ye dair söylemler birbiriyle örtüşmektedir. Şiilikteki bu ümit ve beklentilerin kaynağı söz konusu Zerdüşî rivayetlerdir.

2.

Ali b. Ebu Talib (600 – 661)

Hız. Ali konusu çok geniş bir konu olmakla birlikte, bu kitap çalışması kapsamında, tarihsel hususiyeti ve günümüze bakan yönleri itibarıyla ele alınacaktır.

Ali; Abdullmuttalib'in oğlu Ebu Talib'in oğludur ve Hız. Peygamber'e ilk inanan insanlardan biridir, Müslüman olduğunda bülüğ çağına bile ermiş değildir. Çocukluk çağından itibaren Hız. Peygamber'den hiç ayrılmadı ve hep yanında olarak doğrudan irşadına mazhar oldu. İslam dünyasının en güzide bir şahsiyeti olarak tanınır.

Bedir Savaşı'nda Ebu Süfyan'ın oğlu ve kavminin kendisine çok güvendiği pehlivan Hanzele meydana çıktığında, onun karşısına İslam ordusundan Hız. Ali çıktı. Daha ince yapılı bir savaşçı olan Ali çevikliğiyle, meşhur Muaviye'nin de ağabeyi olan Hanzele'yi mağlup etti ve onu öldürdü. Ebu Süfyan ailesinin Ali'ye düşmanlığı büyük ölçüde bu karşılaşmadan kaynaklanır.

Hız. Peygamber diğer sahabelere de yaptığı gibi Ali'ye de çeşitli görevler verdi, onu Kuzey Yemen'de Kızıldeniz'e yakın bir bölgeye zekât memuru olarak tayin etti. Burada görevliyken, Hız. Peygamber Veda Haccı'na çıktı, bundan önce çevrede bulunan görevli sahabelerin de Hacc'a katılmalarını emretti, bu görevdeki sahabeler yerlerine vekâleten birini bırakarak bu Hacc'a katılmak üzere Mekke'ye geldiler. Hız. Ali'nin yerine vekil olarak tayin ettiği adam sahtekâr çıktı, toplanan zekât paralarını alarak Kızıldeniz üzerinden firar etti. Bu hadise Mekke'de duyulunca Ebu Süfyan ailesi Ali'ye olan aleyhtarlıklarını bunun üzerine inşa etmeye başladılar; hatta Hız. Ebubekir ve Hız. Ömer dahi bu söylenti ve suçlamalara prim verecek oldular ve Ali'nin yanlış bir adam seçmiş olduğuna hükmettiler.

Ali'nin aleyhinde olanlar, Hız. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde bu konuyu dile getireceğini umuyorlardı, ancak Peygamber bu konuya değinmedi. Ardından Mekke'ye veda tavafı yapmak üzere döndü, oradan da Medine yoluna çıktı. Mekke'den ayrıldıktan sonra bu söylentiler farklı kanallardan yayılarak Peygamber'e kadar intikal etti; yol üzerinden Gadir-i Hum denilen bölgede yolculuğa mola verdi ve develerin eyerlerinden bir minber yaparak üstüne çıktı. Yanına da Ali'yi aldı, minberin üstünde yaptığı konuşmasında Hız. Ali'yi tebrik etti ve suçsuz olduğunu ilan etti: "Ben kimin mevlasıysam Ali de onun mevlasıdır." şeklindeki sözünü burada sarf etti. Kürsüden inince, sahabelerin çoğu Ali'nin yanına gelerek kendisini tebrik ettiler. Şiilerin inancına göre Hız. Peygamber'in Hız. Ali'yi halifelğe tayinini haber veren meşhur hadise budur. Maide suresinin çokça bilinen "Bugün sizin için dinimi tamamladım." ayetinin de bu halife tayininden dolayı indiğini savunurlar.

Bu hadiseden bir müddet sonra Hız. Peygamber vefat edince, sahabeler cenazenin defni hususunun yanı sıra onun halefi konusunda da istişarelerde bulundular, birbiriyle ihtilafli çeşitli görüşler belirdi. "Emir'ul-Müminin kimden olacak?" sorunu ortaya çıkınca, insanların bir bölümü Hız. Ali'nin bu iş için zaten işaret edildiğini savundu. Medine'deki yerli Müslümanlar ise Ensar'dan olması gerektiği üzerinde durdu ve bu amaçla Sa'd b. Ubade'nin ismini ortaya attı. Bir başka grup halifenin Kureyş'ten birisi olması gerekliliğini müdafaa etti.

O an hayattaki en yakın akrabası olması hasebiyle Hız. Peygamber'in teşhiz ve tedfin işi Hız. Ali'nin üzerine kaldı. İki binden fazla sahabe o ortama gelerek serbestçe fikirlerini söylediler. En sonunda, Hız. Ebubekir'in akli ve mantıki konuşması ("Kim Allah'a inanıyorsa bilmelidir ki Allah ölmez ve ebedîdir; her kim Muhammed'e inanıyorsa bilmelidir ki o da her beşer gibi ölümlüdür; onun ölümünün ardından da ümmeti idare edecek bir yöneticiye ihtiyaç var." mealindeki sözleri) kalabalık üzerinde etkili oldu, başta Hız. Ömer olmak üzere pek çok sahabe Hız. Ebubekir'e biat ederek onun halife olmasına razı oldular.

Şii iddialarına göre, başlarında Ebu Süfyan olmak üzere bazı kimseler Hz. Ali'ye müracaat ederek, onu bir an önce Beni Saide'ye gitmeye ve halifelik üzerindeki kendi hakkını savunması konusunda ısrar ederek, harekete geçmeye çağırdılar. Ama ben şahsen bu haberin sahit ve makul olmadığını zira Ebu Süfyan ve yanındakilerin zaten Ali'ye düşmanlık içinde bulduklarını, bu haberin uydurma olduğunu düşünüyorum.

Hz. Ali'nin ne Hz. Ebubekir'in ne de Hz. Ömer'in halifeliğine hiçbir itirazı olmadı, hatta onlara müşavirlik bile yaptı; ancak Hz. Osman'ın halife seçilmesine itiraz etti (Ümeyyeoğullarına yakın olmasından dolayı ve kabileler arası rekabetin de etkisiyle). Hz. Ömer'in tavsiyesiyle, yeni halifeyi seçmek üzere altı kişilik bir komisyon toplandı; oylamada eşitlik olması ihtimaline karşı kendi oğlu Abdullah'ı da halife seçilmemek ama oy kullanmak kaydıyla bu komisyona yedinci üye olarak tayin etti. Ümeyyeoğulları bu komisyonda Hz. Ali'nin halife seçileceğinden endişe ederek sürece müdahil olmak istedi; sürecin sonunda yeni halife olarak Hz. Osman seçildi. Hz. Osman'ın bazı uygunsuz işlerini (akraba kayırmacılığı vs.) dile getirenler kendisini sertçe eleştiriyordu, bu yüzden farklı vilayetlerde isyanlar baş gösterdi; en şiddetli isyanlar Mısır ve Basra'daydı. İsyanların en yoğun zamanında bir grup evini basarak onu şehit etti. Bunun üzerine, seçim komisyonundan Talha bin Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'ın teklifiyle, Hz. Ali o zor dönemde halifeliği kabul etti. Ali'nin düşmanları, bir yanda İfk Hadisesi'nden dolayı Hz. Ayşe, diğer yanda eskiden beri kendisine düşmanlık güden Ümeyyeoğulları'ydı. Hz. Ali'nin de süreç içinde bazı yanlışları vardı. Herkes bir tarafından çekiştirerek karşısına çıktı, Ali de kendi askerleriyle birlikte Şam'daki Muaviye'ye ve Basra'ya giden Ayşe'ye karşı asker çıkardı. Sadece Cemel Vakası'nda 12 bin sahabe hayatını kaybetti.

O dönemde İslam dünyasında farklı düşünceler ortaya çıktı: Bir grup eskiden beri Mekke'nin reisliği geleneğini öne sürerek hak iddia etti (Ümeyyeoğulları); diğer grup liderinin Peygamber'in en yakını ve damadı olması gerektiğini öne sürdü (Hz. Ali).

Bazı kaynaklar, Hz. Osman'ın şehit edilmesinde Hz. Ali'nin kah isyancıları kışkırtarak ve haklı bularak kah bastırıp yatıştırabileceği yerlerde inisiyatif kullanmayarak; doğrudan katil suçlusu olarak mesul tutulamayacaksa da hepten de masum olmadığını kaydederler. Muaviye'nin, Ali'nin halifeliğine itaat etmemesinin de altında onun bu ikircikli tutumu yatar. Muaviye, Ali'den, önce halifeyi öldürenleri cezalandırmasını istedi, bunun ardından kendisine itaat edeceğini söyledi. Osman'ın eşi Naile, katliamın ardından Şam'a Muaviye'nin yanına sığınınca, durumu bütün tafsilatıyla Muaviye'ye anlatmıştı; Muaviye'nin Ali karşıtı tutumunun şekillenmesinde Naile'nin bu görgü şahitliğinin çok önemli rolü vardır. Ben de bir tarihçi olarak bu görüşü benimsiyorum.

Ali halife olunca, yaptığı ilk işlerden biri Muaviye'yi azletmek oldu. Hatta Ali bu davranışına karşı uyarıldı, bu kararının Muaviye'nin itaatsizliğine ve nihayetinde isyanına yol açabileceği kendisine hatırlatıldı. Ancak Ali bu nasihate uymadı, nitekim Muaviye de azledilmeye çalışılınca bu emre itaat etmedi ve isyan bayrağını açmış oldu. İkinci olarak Osman'ın katline bizzat fiilen katılan Hz. Ebubekir'in oğlu Muhammed de Ali tarafından Mısır'a vali tayin edildi; bu da onun en büyük hatalarından biridir.

3.

Amr b. As (583 – 664)

Amr, çok sonradan Müslüman olmuş bir adamdır, Müslüman olduktan sonra da Hz. Peygamber'in etrafa gönderdiği askerî seriyelerin komutanı olarak görevler aldı, özellikle çöl bölgesi Araplarının üzerine gönderilen bir kumandandı.

Menkıbe nev'inden kaynaklarda zikredilir; bir defasında Doğu'daki Arap aşiretlerinin üzerine Amr gönderilirken onun maiyetinde geçmişti zengin ve tecrübeli sahabeler de vardı, bunlar o bölgelere vardıkları zaman bir gece Amr kendi askerlerine soğuk bir havada ateş yakmayı yasakladı, bir süre sonra kimsenin abdest de almamasını ve teyemmümle namaz kılınmasını emretti. Tecrübeli sahabeler bundan rahatsızlık duymakla birlikte, komutanın emri olduğu için hepsi ona uydular. Medine'ye dönülünce Amr bu davranışları nedeniyle, o tecrübeli sahabeler tarafından Peygamber'e şikâyet edildi. Huzura çağrılan Amr'a Peygamber tarafından bu durum soruldu: Amr da düşman tarafından sayılarının tespit edilmemesi için ateş yaktırmadığını, ayrıca havanın çok soğuk olduğu bir günde hasta olunmaması için teyemmümle namaz kılınmasını emrettiğini söyledi. Hz. Peygamber de Amr'ın bu cevabını beğendi ve takdir etti.

Amr, bilahare Yermuk Savaşı'na katıldı. Bu savaş Muaviye'nin parladığı savaştır, zira İslam Ordusunun genel komutanı Muaviye'nin ağabeyi Yezid'dir. Yezid şehit düşüp de askerlerde dağılma emareleri görülünce, Muaviye öne çıkıp ağabeyinin sancağını alıp askerleri etrafında topladı, son bir kez Bizans ordusuna hücum edildi. Bu savaşta İslam ordusu 30 bin, Bizans ordusu ise 90 bin kişi civarındaydı. Müslümanlar Muaviye'nin kahramanlığıyla savaşı kazandı, Bizanslılar Suriye içine kaçtılar. Hadise, Medine'de duyulunca, Halife Hz. Ömer Muaviye'yi Suriye Valisi tayin etti. İşte Muaviye'nin tarih sahnesinde yıldızının parlamadığı an bu andır.

Bu sıralarda Amr b. As da bu cepheydi ve Filistin'e gönderilmişti. Amr askerleriyle Filistin'i fethetti. Filistin Fatihidir. Amr, Filistin'i alınca, Mısır'ı da fethetmek için Hz. Ömer'den müsaade istedi, ama Ömer ona bu izni vermedi, hatta sıkı tembihle Mısır topraklarına adım atmamasını söyledi. Ancak Amr Mısır'a girmek için büyük iştihak içindeydi. Bilahare Ömer'i de ikna ederek, sınırlı bir kuvvetle Mısır'a girmek için icazet aldı. Fakat bu emre uymayarak büyük bir kuvvetle Mısır'a girdi, Ömer bu sefer ona Ariş'ten öteye gitmemesini emretti. Amr, Ömer'e mektup yazarak Ariş'e geldiğini, Ariş'i de fethettiğini, Mısır'ı istila etmek için ikinci kez izin istediğini bildirdi. Amr bunun üzerine 12 bin kişilik bir ordu oluşturarak Mısır topraklarına girdi. Bu sırada Mısır, Bizans'a bağlı genel valilerce (Mukavkıs) yönetilmekteydi.

Amr b. As, Ömer'le bu yazışmasından sonra 12 bin kişilik ordusuyla yola devam etti ve karşısına çıkan Mısır kuvvetlerini darmadağın etti. Şiddetli bir adam olduğu için de Mısır'da büyük korku saldı. Böylece koca bir Mısır ülkesi Müslümanların eline geçmiş oldu. Bu olay, Amr'ın büyük bir kahraman olarak ünlenip tanınmasına vesile oldu.

Bu dönemde Müslümanlar arasında siyasi ve askerî dehalarıyla meşhur olan dört kişi (*Duhât-ulerbaat'il Arab*) vardır:

- i) Filistin ve Mısır Fatihisi *Amr b. As*
- ii) İran ve Suriye'de büyük başarılar kazanmış *Halid b. Velid*
- iii) Suriye'nin fethinde ve Bizans'la mücadelede başarı kazanmış, Bizans'ın müesseselerini İslam'ın hizmetine sokan *Muaviye b. Ebu Süfyan*
- iv) İranlılarla münasebetlerde başarılı bir diplomat olarak sivrilen *Muğire b. Şube*

Amr, Mısır'ı aldıktan sonra Nil Vadisi'nde kendisine karargâh kurarak bütün Mısır'ı ve civarını fethetmeye koyuldu. Bu sırada, Mısır'da bulunan ve Hristiyan olmayan zümrelerle (örneğin yerli Yahudiler) ittifaklar kurarak, onları İslam'a kazandırdı ve istihbarat işlerinde kullandı. Ayrıca

Bizans idaresinden memnuniyetsiz olan Mısır Kıptîlerini de kendi yanına çekerek ittifak kurdu. Bu dönemde ayrı bir vilayet olan, Akdeniz kıyısındaki tarihî yerleşim yeri İskenderiye'de de Bizanslılar yoğunlaşmışlardı. Amr, Ömer'den icazet alarak bu sefer İskenderiye'yi muhasara altına aldı. İskenderiye deniz yoluyla Bizans'tan sürekli yardım almaktaydı. Ancak Amr, Mısır'ın yerli insan kaynağını kullanarak, Bizanslıların İskenderiye'deki etkinliğini kırmayı hedefledi. Amr'ın şedit kişiliği Bizans askerleri arasında da yayıldı, devrin kaynakları Bizans askerlerinin onunla henüz karşılaşmadan kendisinden korktuklarını söyler.

Amr'ın fethettiği yerlerden birisi de Akdeniz'in en güney ucunda, bugün Gazze civarında olan Kayseriye'dir. Buranın komutanı, aynı zamanda İmparator Heraklius'un oğluydu, bu komutan Mısır Mukavkısı'nın da damadıydı. Amr, Kayseriye Kalesi'ni çok şiddetli şekilde muhasara etti ve kalenin dışarıyla irtibatını tamamen kesti, deniz yoluyla yardım almalarını engelledi. Kayseriye Kalesi bu kuşatmaya daha fazla dayanamadı ve Amr'la anlaşma yapılarak kale boşaltıldı.

Bu denli kahramanlıklar gösteren Amr, Hz. Osman'ın iktidara gelmesiyle hemen görevinden alındı, merkeze çağrıldı, Hz. Osman'ın en büyük siyasi hatalarından biri de bu görevden almadı. Nitekim Osman'a isyan eden askerlerin büyük çoğunluğu Mısırlıydı ve bunlar halifeden Amr'ın Mısır'a yeniden vali yapılmasını istediler. Hâlbuki, Osman Mısır'a kendi yakın akrabası ve süt kardeşi olan Ümeyyeoğullarından Abdullah b. Ebi Serh'i tayin etmişti. Askerlerin baskısıyla Amr tekrar Mısır'a döndürüldü ve Amr kalibresinde bir adam gidip Abdullah'ın emrine girdi. Onun maiyetinde Libya üzerine sefere çıktılar, Amr bu seferde Abdullah'ın korkaklık belirtileri gösterdiğini tespit etti ve bu durum askerler arasında yayıldı. Buna rağmen halife, Abdullah'ı görevinden almadı, hâlbuki askerlerin arzusu Amr'ın tekrar Mısır Valisi yapılmasıydı. Hz. Ali devrinde Mısır dengeleri daha da bozuldu.

Amr, görevden alınma mektubu kendisine ulaşınca Nil'deki çadırını söktürmek üzere kölesini gönderdi. Kölesi gidince çadırın üstünde bir kuşun yuva kurduğunu görüp, durumu Amr'a haber verdi ve anne kuşun yavrularını orada beslediğini, ne yapması gerektiğini sordu. Amr bunun üzerine kölesine haber gönderdi, çadırı yıkmamasını, kuşa da eziyet etmemesini, anne kuş yavrularını büyütüp uçurmaya başlayıncaya kadar çadırı sökmeyi ertelemesini söyledi. Bu vesileyle Amr b. As üzerine kaleme aldığı ve bu hadiseyi de anlattığım bir mesneviyi burada zikredeyim:

*Doğanın Hakkına Saygı*¹

Mısır'ın fatihi Amr ibnü'l-As
Bir çadır kurmuş idi kendine has

Nil kenarında güzel bir yerde
Hem serin hem de özel bir yerde

Devletin merkezi olmuştu bu yer
Buradan Mısır'ı yönetmişti derler

Çok dirayetli ve dehşetli idi
Çok cesaretli ve şiddetli idi

Amr'ı azletti emirü'l-mu'minin

¹ Prof. Dr. Mikâil Bayram'ın Türkçe, Osmanlı Türkçesi ve Farsça şiirlerinin bir araya getirildiği *Sarâyî Divanı*'ndan alınan bu şiirde, şairin vezne dair hassasiyetinin yanı sıra imla ve yazımına bu kitabın yayımlanması sırasında müdahale edilmemiştir. Bayram'ın diğer şiirleri için bk. Prof. Dr. Mikâil Bayram, *Sarâyî Divanı*, Konya: 2010, Özel Basım/ İnci Ofset, s. 145-146. (e.n.)

Mısır'ı terk etmeye durdu o güzin

Korku vermişdi bütün düşmenine
Emri bir anda getirdi yerine

Didi bir askere var git çadırı
Topla gel terk edelim şu Mısır'ı

Gitti asker çadırı almak için
Deve sırtında alıp gelmek için

Gördü bir kuş yuva kurmuş çadıra
Çadır üstündeki bir dulda yere

Amr'a bildirdi bu hâli asker
Nasıl etsem diye beklerdi haber

Yuvasında duruyor yavruları
Anne kuş pek koruyor yavruları

Bir haber saldı hemen askerine
Doğru yol gösteriyordu erine

Şimdi dursun çadırı kaldırma
Kuşa kat'iyyen eziyet verme

Bu kuşun hakkına hürmet edelim
Sünnetullah'a riayet edelim

Doğanın hakkına saygı duyalım
Hilkatın emrine şeksiz uyalım

Koy uçursun anne kuş yavruları
Sonra git topla ve kaldır çadırı

Bu hikâyet inanın kurgu değil
Doğru bir vakıadır duygu değil

Bir sahabideki irfanı görün
Bir mücahitdeki iz'anı görün

Amr aslında çöl insanıydı
Ona irfan veren imanıydı

Aldı irfan ocağından dersi
Son nebinin çerağından dersi

4.

Ebu Hureyre (... – 678)

Ebu Hureyre, Medine'de kabile bağları mensubiyeti pek olmayan bir sahabeydi, fert olarak gelip Peygamber'e biat etmiş ve Müslüman olmuştu. Tek başına olduğu için Ashab-ı Suffe arasına alındı, mescidin içinde kaldı ve getirilen yardımlarla geçindi. Uzun süre Peygamber'in yanında bulunduğu için sıklıkla ondan sözler yani hadisler rivayet etmekteydi.

Onun bu mebzul miktardaki hadis rivayetçiliği, Peygamber'in vefatından sonra ağır tenkitlere maruz kaldı. Ashabın büyükleri ve hatta Hz. Ömer gibiler onu sertçe tenkit ettiler. “Her yerde durmadan Peygamber'den nakilde bulunuyor.” söylentileri yükselince Hz. Ömer de Ebu Hureyre'yi çağırdı ve “Allah'ın kitabı senin neyine yetmiyor da durmadan Peygamber'den yalan yanlış sözler naklediyorsun.” diyerek, onun bir daha hadis rivayet etmesini yasakladı.

Ama Hz. Ömer'in vefatından sonra Ebu Hureyre bu baskıdan azat kalınca artık istediği yerde ve istediği şekilde konuşmaya başladı. Onun bu aşırı konuşmalarından dolayı hadis derlemeciliği işi başlayınca, birçok hadis râvîleri Ebu Hureyre'yi kaynak kişi olarak gösterdi ve kendisinden binlerce hadis rivayetinde bulundular. Ancak Ebu Hureyre diğer vahiy katiplerinin aksine yazı bilmezdi, halkın içinde sıradan bir adamdı.

5.

Ebu Süfyan (565 – 651)

Ümeyyeoğulları'nın (benî Ümeyye, Emevîler) önderidir, Ümeyye'nin torunudur. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib zamanında Mekke'nin iktidarı Ümeyye'nin elinden kayıp gitmiş ve Haşimoğullarına geçmişti; İslam'dan önce de bu durum iki aile arasında ihtilaf konusuydu. Ebu Talib babası Abdülmuttalib'in ölümünün ardından, nispeten zayıf kalsa da Mekke'de güç sahibiydi. Bu dönemde Ümeyyeoğulları hem aile geçmişi hem de zenginlikleriyle Mekke'de alternatif güç merkeziydi.

Bu kavgaların üzerine, Hz. Muhammed peygamberliğini ilan ettiğinde kendisine karşı hiçbir yakınlık ve sempati duymadılar. Bunu da kabile geçmişleriyle açıklıyorlardı. Mekke'de yönetimi ele geçirmeye çalışırken, peygambere ittiba ederek bu alanda ellerini zayıflatmaktan kaçınıyorlardı. Peygamber'in etrafında bazı insanlar birikmeye başlayınca, hem bu yeni inananlara hem de bizzat Hz. Peygamber'in kendisine karşı en sert muhalefeti Ümeyyeoğulları yürütmekteydi.

Bu dönemde Peygamber ve çevresi ağır zulümlere maruz bırakıldı, hatta 30 kişilik ilk kafile Habeşistan'a hicret etmek zorunda kaldı. Peygamber de yanında kalanlarla birlikte bir süre sonra hicret etmeyi düşündü, Taif'te kendisine karşı yapılan küstahlık ve saldırı nedeniyle, hicret mekanı olarak Medine'yi tercih etti. Ukaz Panayırında bazı Medinelilerle yapılan görüşmelerden sonra Akabe'de kendisine biat edildi. Medineliler de Mekke ulularını sevmezdi, zira Mekkeliler kendilerini Allah'ın Evi'nin bekçisi olarak görürler ve Kabe'den dolayı kendilerinde bir seçilmişlik vehmederlerdi. Ticaret kervanlarının geçiş güzergâhlarından dolayı da Mekkeliler ile Medineliler arasında sürtüşme eksik olmazdı. Bu yüzden Medineliler Mekke'ye gelince Peygamber'le görüşmeyi uygun bulmuşlardı, bu görüşmeler sonucunda Peygamber ve yanındakiler yapılan davet üzerine Medine'ye hicret ettiler.

Hicret'in ardından Medine'de güçlü bir İslam cemaati oluştu, bu durum Mekkelilerin hiç işine gelmedi, zira Medine kendi ticaret rotalarının üzerindeydi ve yol kesme tehdidi baş göstermişti. Mekkeliler Müslümanları Medine'den dağıtmak gerektiğini düşünüp bir ordu hazırlamaya başladılar. Tüm bu süreci yöneten ve organize eden, başında Ebu Süfyan'ın olduğu, Mekke toplumunun önderi konumundaki Ümeyyeoğullarıydı. Bu kapsamda, Medinelilerin bir kısmıyla da irtibat kurup Hz. Peygamber'e verilen desteği kesmeye çalıştılar. Ardından önce Bedir Savaşı oldu, ön planda Ebu Süfyan ve oğulları vardı. Ebu Süfyan'ın oğlu Hanzele Mekke'nin en büyük savaşçısı kabul ediliyordu, savaş meydanında karşısına ince yapılı Ali çıktı. Ali, Hanzele'yi öldürünce Ümeyyeoğulları derinden sarsıldı. Ardından Mekkeliler savaşta da mağlup olup Bedir'i terk ettiler.

Müşrikler bu sefer etraftaki kabileleri de yardıma çağırarak Medine civarındaki Uhud'da karşı karşıya gelmek üzere ordu topladılar. Müslümanlar bu karşılaşmada yenilmediyse de Mekkeliler kesin bir zafer elde edemediler. Ebu Süfyan ve Mekkeliler kendilerince Bedir'in intikamını almış oldular. Ancak ticaret yollarına dair sorunlar yine çözülmedi, bu sefer daha büyük bir arzuyla Medine'yi işgal etmek üzere çok geniş bir ordu topladılar. Selman-ı Farisi'nin önerisi üzerine, Müslümanlarca şehrin etrafı hendekler kazılarak savunuldu. Ancak kuşatma sorunları ve iâşe-ibate meseleleri nedeniyle kuşatma başarısız olunca müşrikler Mekke'ye geri dönmek zorunda kaldılar.

Müslümanlar bu savaşı da kaybetmeyince, bu sefer savunmadan vazgeçilip Mekke üzerine yürüdüler. Hudeybiye Muahedesi imzalanınca Mekke fethedilmeden geri dönüldü. Bunun ardından Mekke'nin seçkinlerinden ileri gelen kişiler Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'e biatlarını bildirmeye başladılar. Mekke'nin fethi esnasında Hz. Peygamber, Ebu Süfyan'ı onore ederek onun evine sığınanların da Kabe'ye sığınanlar gibi güven içinde olduklarını açıkladı. Bu süreçte İslam'a girenler arasında Ebu Süfyan ve ailesi de bulunmaktadır. Keza Hz. Peygamber, Taif'i fetheden ordunun başında da Ebu Süfyan'ı görevlendirdi, Taif'teki putları kırma vazifesini de yine kendisine verdi.

Ebu Süfyan, Müslüman olduktan sonra Peygamber'in yakınında oldu, ancak Ümeyyeoğulları bu dönemde de siyaset alanını boş bırakmadı ve güç oyununa dâhil olmaya çalıştılar. Hatta Peygamber'in vefatından sonra Ümeyyeoğulları iktidarın kendilerine geçmesi için çalıştılar, kendi içlerinden olan Hz. Osman'ın halife olması için de gayret ettiler ve bundan çok mutlu oldular. Seçim sırasında, şûrada bulunan Abdurrahman b. Avf halkın nabzını yoklamak için dışarı çıkınca Ümeyyeoğullarının Hz. Ali'nin aleyhinde olduğunu açıkça gördü; bunun üzerine içerideki altı kişilik şûrada oyunu Hz. Osman'dan yana kullandı ve onun halife seçilmesini sağladı. Hatta o günlerde, şûrada Osman seçilmeyip de Ali seçilseydi Medine'de Ümeyyeoğullarının silahlı isyan tehdidi yakından hissedilecekti.

Bu sıralarda Ebu Süfyan hayattaydı, hatta Beni Sakife'de Hz. Ebubekir'in seçimi sırasında halifeliğin Ali'nin hakkı olduğunu kendisine söyleyerek harekete geçirmeye çalıştığı yönünde rivayetler de bulunmaktadır. Ancak bu, Ebu Süfyan fitratında birisinin yapacağı iş değildir ve İranlı tarihçilerin uydurması gibi görünmektedir.

Ebu Süfyan'ın diğer oğlu Yezid, Tebuk Savaşı sırasında komutan konumundaydı ve savaş sırasında şehit düşmüştü. O ölünce yerine kardeşi meşhur Muaviye ortaya çıkıp İslam ordusunun dağılmasını önledi ve Müslümanların galibiyetini sağlayan etkili bir çıkış yaptı.

6.

Halid b. Velid (587 – 642)

Kahramanlıklarıyla meşhur olan bir sahabedir. Hz. Ebubekir, Emir'ül-müminin olunca İslam Devleti'ne karşı isyan hareketleri niteliğinde birtakım gruplar ortaya çıktı. Bu gruplar arasında örneğin Yemenliler merkeze haber göndererek, namaza, oruca, Hacc'a devam edeceklerini ama zekât vermeyeceklerini ilettiler. Onların üzerine İkrime b. Ebu Cehil gönderildi ve itaat altına alındılar. Yemame taraflarında Müseyleme adında birisi kendisini peygamber ilan etti, bir başkası Yemen'de, Secah adlı bir kadın Bahreyn'de ortaya çıkarak peygamberliklerini ilan ettiler (yalancı peygamberler).

Hadramevt'te bir başka grup çıkıp, "İslam'ı istemiyoruz." diyerek, Hz. Peygamber'in ölümünden dolayı bayram ve şenlik yaptı ve eski dinlerine dönüş yapacaklarını ilan ettiler. Hz. Ebubekir de bunların üstüne Halid b. Velid'i gönderdi; Halid şedit bir adamdı, Hadramevt taraflarına gelip o muhalif gruptan bazı insanları bir eve kapatarak evi ateşe verdi. Onun bu davranışı merkezde duyulunca, Hz. Ömer alelacele Halife Ebubekir'e giderek, Halid'i şikâyet etti ve hemen geri çağırılmasını istedi. Hz. Ebubekir de Halid'in başarıları karşısında onu azletmedi; bunu yaparken, Cahiliye'nin duygularının onda canlandığını düşünerek azletmedi.

Halid bunun ardından Müseyleme'nin üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Akabinde Bahreyn'e giderek Secah'ın üzerine yürüdü. Enteresandır, buralarda kendilerini yalancı peygamber ilan edenler üzerinde Hint kültürünün bariz bir etkisi görülür, bu bölgeler Hintli tüccar ve gemicilerin uğrak limanıdır. Secah da etrafına kalabalıkları toplayarak, bazı dinî söylemlerle ortaya çıktı. Halid bunların üzerine gidince kuzeye doğru kaçıştılar, Halid de bunların peşine düştü. Onlar kaçışırken Basra bölgesine vardılar; dönemin Basra'sı İran Sâsânî İmparatorluğu'nun liman kentidir. Uzak Doğu tarafından gelen mallar Basra'da karaya çıkarılır ve oradan iç bölgelere sevk edilirdi. Secah ve adamları İran topraklarına girince Halid de onları takiben İran topraklarına girdi. Hz. Ömer bu durumu haber alınca yeniden Hz. Ebubekir'e giderek Halid'i ikinci kez şikâyet etti ve meşru bir devletin topraklarına izinsiz girmiş olduğunu, azledilmesi gerektiğini söyledi. Halife yine de Halid'i azletmeyi tercih etmedi.

Halid Basra'ya varınca İran İmparatorluğu'nun gemilerine el koydu, askerlerini de bu gemilere bindirdi ve gemi Fırat Nehri'nin akış yönünün tersine kuzeye doğru ilerledi. Halid bu bölgeye girince bölgenin yerel kabile önderlerinden Müsennâ kendi adamlarıyla birlikte Halid'in ordusuna katıldı; bu vesileyle kendisine ganimet için bir fırsat da çıkmış oldu. Halid bu şekilde toplamda sekiz bin kişilik bir orduya sahip oldu ve askerleri bir misli çoğalmış oldu.

Bu bağlamda vurgulamak gerekir: İranlılar, Cahiliye'den beri çöl Araplarının baskınlarına karşı sınırlarını korumak için Fırat'ın yönünü değiştirerek hendekler kazıyor ve köylerini bir nevi ada içinde tutarak muhafaza altına alıyorlardı. Hatırlanacağı üzere, Medine'nin korunması durumu ortaya çıkınca, yine bir İranlı olan Selman-ı Farisi hendek fikrini öne sürmüştü ve kendi kültürlerinde var olan bu savunma tarzını önermişti. Hz. Peygamber onun bu fikrini kabul etmiş ve Medine'nin savunmasında bu yöntem kullanılmıştı. Bir tarihçi olarak şu neticeye varabiliriz; demek ki Selman da bu korunma şeklinin bilindiği ve aktif olarak kullanıldığı bu bölgenin insanı olmalıdır.

Tam bu sırada Hz. Ebubekir ölmüş, yerine Hz. Ömer halife seçilmişti. Halife seçilince Ömer'in yaptığı ilk iş, Halid'i görevden almak ve onu düz bir nefer olarak Suriye cephesine yollamak oldu. Ömer ile Halid arasındaki bu ihtilafta, Cahiliye döneminden kalma Kureyş içindeki akraba kabileler arası güç mücadelesinin ve eski alışkanlıkların rolü büyüktür.

Halid Suriye'ye geldikten sonra cephenin genel komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın komutası altına girdi ve bu cephe Halid'in yine büyük yararları oldu. Suriye'deki askerî faaliyetleri sırasında bugün Halid b. Velid Camisi olarak bilinen, Halep civarındaki bir yerde vefat etti. Vefatıyla ilgili çeşitli menkıbeler anlatılır; ölüm anında kendisine bir titreme gelince ölümden mi korktuğu sorulur,

o da bunca savaşlara girdiğini, ölümden korkmasının mümkün olmadığını, ama kendisine gelen o titreme hâlinin Allah korkusundan olduğunu söyler.

7.

Musa b. Nusayr (640 – 717)

Halid b. Velid, ordu komutanlığı görevinden alındıktan sonra Suriye'ye gelip, cephenin genel komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın komutası altına girmesi sonrasında; Suriye'de askerî faaliyetleri esnasında bir kiliseyi zapt ettiği zaman içeride zahit bir adamla karşılaştı (Hristiyanlıkta bir köşeye çekilip inziva hayatı yaşayan keşişler). Onunla sohbeti esnasında İslam'ı anlatmış olmalı ki bu zat Halid'in telkinleriyle Müslüman oldu, genç bir keşişti; bu adam Musa b. Nusayr'dır, adından da anlaşılacağı üzere Nusayrî Hristiyanlardandır. Musa, Halid'in yanında yetişti.

Musa sonradan Emevîlerin hizmetine girdi, Kuzey Afrika'ya gönderildi. Emevîler genel olarak fethedilen taşra bölgelerine genel valiler tayin ederlerdi; örneğin Haccac b. Yusuf (Haccac-ı Zalim) Kûfe merkez olmak üzere İran'a tayin edildi; Ermenistan bölgesine de İyaz b. Ganem bu kapsamda vali olarak gönderildi.

Musa b. Nusayr de bu şekilde Kuzey Afrika'ya genel vali olarak gönderildi, Hristiyan kökenli olduğu için bölge Hristiyanlarıyla da yakın diyalog kurabildi ve İslam'ın bu bölgede hızlı bir şekilde yayılmasına vesile oldu.

8.

Müsennâ b. Hârise (... – 636)

Halid b. Velid fetihler sırasında Basra'ya varınca, İran-Sâsânî İmparatorluğu'nun gemilerine el koydu, askerlerini de bu gemilere bindirdi ve gemi Fırat Nehri'nin akış yönünün tersine, kuzeye doğru ilerledi. Burada Müsennâ isimli bir yerel kabile önderinden bahsetmek yerinde olacaktır. Müsennâ, Hz. Ebubekir'in halifeliğinin ilk döneminde Irak-Suudi Arabistan arasında (Bugün Müsennâ olarak anılan bölgede) yer alan memleketinden gelerek, yanındaki adamlarıyla birlikte İran topraklarına girmeyi, orada çok ganimet ve zenginlik bulunduğunu söyleyerek baskın tarzı saldırılar yapmayı teklif etti. Cahiliye Devri'nde de Araplar komşu bölgelere bu tarz baskınlar yaparlardı. Hz. Ebubekir ise ona müsaade etmedi. Ancak bir süre sonra Halid bu bölgeye girince, Müsennâ kendi adamlarıyla birlikte Halid'in ordusuna katıldı ve kendisine ganimet yolunda bir fırsat çıkmış oldu.

Halid, Basra'da ele geçirdiği gemilere bindirdiği askerleriyle Fırat boyunca yol aldı (Onun bu hareketinde yine Müsennâ'nın ve onun taktiklerinin etkisi bulunmaktadır.). Halid böylece Hire topraklarına girdi. O sıralarda Hire'de (Yukarı Fırat bölgesi), Arap halkların meydana getirdiği bir nevi "aşiretler federasyonu" vardı ve bu birliktelik İran Sâsânî Devleti'ne tabiydi. Bu topluluklar Bizans'la Sâsânîler arasında bir tür tampon bölge meydana getiriyordu. Halid ve askerleri gemilerle Hire'ye geldiklerinde, Hireliler ülkelerini savunmak için nehrin akış yönünü değiştirip, suyu başka bir yöne doğrulttular, böylece Halid'in gemileri karaya oturdu. Halid mecburen askerlerini indirdi ve yaya olarak Hire topraklarında ilerledi. Hireliler Halid'in karşısında ülkelerini koruyamadılar ve böylece Hire toprakları Müslümanların istilasına uğradı.

İranlılar bu çöl bölgesinde hudutlarını muhafaza etmek ve baskınlardan korunmak için hudut muhafaza karakolları oluşturmaktaydı. İranlılar, bu hudutlara 'merz', karakollara da 'merzubân' derlerdi. Müsennâ öteden beri bu bölgedeki İranlı merzubânlarla muhtelif yerlerde savaşmakta ve bu karakolları alt ederek büyük hudut ihlalleri yapmaktaydı.

Müslümanlar İran sınır karakollarını mağlup edince, merzubânlar büyük kalabalıklar hâlinde mevzilerini kaybedip iç bölgelere kaçtılar. Sâsânî Devleti bunun üzerine büyük bir ordu toplayıp Müslümanların karşısına çıktı. Müsennâ ve yanındakiler bu mücadeleye devam ettiler. İran ordusu Köprü Savaşı denilen hadisede Müslümanları mağlup etti. Ancak mağlup olan Müslümanlar çöle çekilince, düzenli İran ordusunun çölde hareket kabiliyeti olmadığı için İranlılar yenilgiye uğramış Müslümanları takip edemedi; bir süre sonra Müslümanlar bu bölgeye başka bir yeni ordu sevk edeceklerdir.

9.

Ebu Hanife (699 – 767)

Ebu Hanife, Sabit isimli bir zatın oğludur, asıl ismi Numan'dır. Ailesi Basra civarında bir nahiyedendir. Basra yöresi *Zühad* sınıfının (zahitler) yoğun olduğu bir bölgedir; bu zahitler İslam'ın ilk nesil sahabe ve tâbiin kuşağının, Kur'an hafızı ve âlim neslidir. Basra civarında bu şekilde faaliyet gösteren ilk kuşak zahitleri arasında; Enes b. Malik, Hasan Basri, Rabia el-Adeviyye, Cafer Sadık gibi şahsiyetler ön plana çıkmaktaydı.

Hz. Ömer, İran'ı fethettikten sonra bu topraklarda toplam beş garnizon şehir kurdu, bu garnizonlar Kadisiye, Cizre (İyaz b. Ganem komutasında), Bahreyn ve Basra'da kurulmuştu. İran fetihleri bu şehirler üzerinden yürütülmüştü. Basra'nın ilmî ve fikrî konumunun yanında siyasi ve askerî açıdan da böyle merkezî bir rolü bulunmaktadır.

Ebu Hanife'nin Muhammed Bakır ve Cafer Sadık gibi Hz. Ali neslinden önderlerle yakın ilişkileri vardı. Keza Hasan Basri'yle de oldukça yakındı. Bunların yanı sıra bölgedeki yaşlı zahitlerin de sohbetinde bulunmuş, ders halkalarına dâhil olmuştu. Her ne kadar sahabe nesline yetişemese de onlardan hemen sonra yaşayan tâbiin ve etbâ-ut tâbiin dönemi âlim ve zahitlerine yetişebilmişti. Peygamber'in yaşayış tarzını kendi hayatlarında doğrudan devam ettiren en önemli topluluk ise Medine ehlidir, bu nedenle kişisel olarak İmam Malik'in fikhına ve yaşayış tarzına ayrıca önem veririm.

Ebu Hanife ve onun gibi olan kişiler, bilhassa Emevîler döneminde toplumun çeperlerinde kalmış ve dışlanmış insanlardı. Emevîlerin devlet sistemini İslam'a uygun bulmaz, itaat etmekten kaçınırlardı; bilhassa Ebu Hanife ne Emevîlere ne de Abbasîlere kendisini yakın hissedebilmişti. Güç kullanarak iktidarı ele geçiren bu hanedanları gayrimeşru kabul etmekteydi. Bununla birlikte, yönetime karşı en büyük muhalefeti yürüten İran kökenli mevali gruplarına da sempati beslemiyordu, zira onlar da metot olarak gücü ön plana alıyor ve iktidara bu yönüyle talip oluyorlardı.

Bu çerçevede, Muhammed Bakır ve Cafer Sadık gibi Şii imamlara yakın olmasına rağmen; Ebu Hanife, kendi fıkıh sisteminde ve muamelatta, İranlıların çok önem verdikleri Şii imamet teorisi ve etrafındaki Şii inançlarına hiç iltifat etmemiş; kendisini Şii usul ve esaslarından uzak tutabilmeyi başarmıştı. Abbasîler devlete hâkim olunca, Ebu Hanife'ye müracaat ederek onun hukuk sistemini devlette hâkim kılmak istediyseler de bizzat varlığını meşru kabul etmediği bu yönetimin talebini kabul etmedi. Buna karşılık sürgüne gönderildi ve toplumdan uzaklaştırıldı. Ancak iki talebesi Muhammed Şeybânî ve Ebu Yusuf, hocalarının bu yolunu sürdürmedi ve Abbasî yönetiminde kadılık görevlerini kabul ettiler; Ebu Yusuf Bağdat Kadısı, Şeybânî Rey Kadısı oldu.

Ebu Hanife, “anlamak” meselesine ayrı önem verirdi, namaz kılarken insanların ne okuduğunu anlamadan namaz kılmasını uygun görmezdi. Diğer amel ve ibadetlerde de anlamını kavramadığı dinî görevi yerine getirmeyi hoş karşılamazdı. Arapça aslını öğrenene kadar başka dilde Kur'an okunup ibadet edilmesini uygun bulmasının altında yatan sebep, onun anlamaya önem veren bu anlayıştıydı.

10.

İmam Rıza (Ali b. Musa Kâzım) (770 – 819)

Abbasîlerin iktidarı zamanında özellikle Harun Reşid'den sonra İran münevverleri Abbasî hanedanının başına Alioğullarından birini getirmek istiyorlardı. Abbasî Devleti içerisinde hizmet gören İran kökenli şahsiyetler buna çok hevesliydi. Zaten bu çevreler öteden beri İmamet'in (Ve dolayısıyla halifeliğin) Hz. Ali ve onun evladına ait olması gerektiğine inanmaktaydı.

Harun Reşid'in en büyük oğlu Emin, babasından sonra iktidara geldi; bu zat Harun Reşid'in oğullarının sırayla iktidara gelmesi yönündeki vasiyetini çiğneyerek, kardeşi Memun'un veliahtlığını kabul etmedi ve kendi oğlunu veliaht ilan etti. Bu karar karşısında, Horasan ve Türk illerinde vali olarak bulunan Memun, ağabeyine karşı isyan başlattı, İranlı general “Kör” Tahir'in başında bulunduğu ordusuyla Emin'e karşı harekete geçti. Memun ve Tahir, Bağdat'a gelerek, Emin'i alaşağı etti ve öldürdü, böylece Memun iktidara gelmiş oldu.

Memun'u İranlı bürokratlar, en başta da generali Tahir iktidara getirmişti, bundan dolayı da bu çevreye karşı Memun'da bir minnettarlık hissiyatı oluşmuştu. Tahir'i Horasan civarındaki memleketine vali tayin etti ve bu bölgeyi ona iktâ etti. Böylece, Abbasîler içerisinde *Tevâif'ül-Mülûk* olarak bahsedilen “devlet içinde devlet” bölgeleri ortaya çıktı ve Tahir de daha sonra Tahiroğulları adı altında teşkilatlanacak olan kendi beyliğini kurdu.

Bu siyasi ortam içinde İranlıların çok nüfuzlu bir konuma gelmeleri sonucu, Halife Memun üzerinde İran baskısı oluştu ve Halife, On İki İmam Şii silsilesi içindeki 7. İmam Musa Kazım'ın oğlu olan Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmek zorunda kaldı. Yani Memun öldüğünde, yerine İmam Rıza geçecek ve Abbasî Hanedanı el değiştirmiş olacak, Hz. Ali soyundan gelenlerin iktidarı başlayacaktı.

Bu durum karşısında Abbasî iktidarının Arap kökenli hanedan mensupları, iktidarın ellerinden kayıp gitmekte olduğunu hissettiler. Bu sırada Memun, Horasan'a bir seyahat düzenledi; Veliaht İmam Rıza'yı da yanında götürdü. Kaynakların bildirdiğine göre yemek sırasında İmam Rıza'ya zehirlenmiş üzüm yedirildi ve bu şekilde öldürüldü. Böylece Abbasî Hanedanı da büyük bir tedirginlikten kurtulmuş oldu. Memun da bilerek ve isteyerek bu işi ustalıkla ve suhuletle yerine getirdi. İmam Rıza Horasan'da bu şekilde öldürülünce, Abbasîler onun öldüğü yerde, biraz da suikasta kamufraj olarak büyükçe bir türbe inşa ettiler; bu türbe sonradan genişletilerek bugünkü muhteşem yapı hâlinde ortaya çıktı.

İranlılar, özellikle Safevîler zamanında İmam Rıza Türbesi'ne büyük önem verdi ve ziyaretgâh şeklinde takdim ve tanzim ettiler. Bu açıdan Safevî dönemiyle birlikte, İran toplumunda Meşhed ziyareti çok önemli bir mana kazandı ve İmam Rıza Türbesi'ni ziyaret edenler “Meşhedî, Meşdî” namıyla saygı görmeye başladı.

11.

Ebu Mansur Mâturîdî (... – 944)

Mâturîd, Semerkand civarında yakın bir beldedir, Ebu Mansur da aslen Mâturîd beldesindedir. Semerkand yöresi Samanoğulları iktidarı döneminde yoğun bir ilmî faaliyet merkezi olarak temayüz etmişti. Kendi zamanında en fazla münakaşa konusu olan husus itikat meseleleridir; bilhassa Abbasîlerin kurulduğu dönemde bu itikat tartışmaları yoğundu. Maverâünnehir bölgesinde en kuvvetli düşünce akımı ise Mu'tezile idi.

Memun'dan sonra gelen Abbasî halifeleri, Memun'a ve onun görüşlerinden etkilendiği Mu'tezile'ye tepki gösterdiler, devlet bir dönem resmî görüşü olan Mu'tezile'yi bıraktı ve Mu'tezile mensupları takibata uğrayarak cezalandırıldılar. Eş'arilerin etkin olduğu bu dönemde, böylece Mu'tezile mensupları uzak bölgelere göç etmek durumunda kaldı, en fazla kaçtıkları yerler ise Kafkasya ve Harezm bölgeleri oldu. Hicri III. asırda Mu'tezile'nin merkezi Bağdat'tan Harezm ve Kafkasya'ya kaymış oldu.

İmam Mâturîdî ile Ebu'l-Hasan Eş'ârî'nin birbirinden ne kadar haberdar olduklarını bilmiyoruz; ancak Mâturîdî'nin eserlerini incelediğimizde kendisinin Mu'tezile ile Eş'ârîlik arasında bir orta yol tuttuğunu görmekteyiz. Eş'ârîlik İslam dünyasının geri kalmasının arka planında önemli rol oynamıştır. Şii'lik ise içtihat kapısını açık tutarak, kendi dünya algılarında Mu'tezile görüşünü hâlen daha sürdürmektedir. Eş'ârîliğin akliyeciliği reddetmesine rağmen Mâturîdî bu tuzağa düşmedi ve kendi görüşlerini daha geniş bir çerçeveye oturttu.

Mâturîdî, kendi yetiştiği bölgedeki dinî ve felsefi görüşlerden ve mahallî inanç tartışmalarından da haberdardı. Felsefeci kanaldan gelen ve Aristo, Platon felsefesinin takipçisi, ahlak felsefecisi İbn Miskeveyh de yine aynı bölgenin adamıdır. Mâturîdî kendi sistemini kurarken Samani coğrafyasındaki bu farklı görüşlerden sıkça faydalandı ve nihayetinde oldukça mutedil bir akide sistemi ortaya çıkardı. Mâturîdî, öncelikle hadiselerin arka planındaki sebepleri tahlil etme meselesine öncelik verdi. Hâlbuki Eş'ârî herhangi bir sebep-sonuç ilişkisi olmadan da bu tür hadiselerin ortaya çıkabileceğini düşünüyordu.

Mâturîdî, Ebu Hanife ile mukayese edildiğinde birbirlerine oldukça yaklaşırlar. Nitekim dinin pratik hayatta yaşanmasında kendisine Ebu Hanife'yi örnek aldı; bu nedenle yaşadığı dönemde Mâturîdî yolu Hanefilikle özdeşleştirildi. Benzer bir paralellik Mu'tezililik ile Hanefilik arasında da vardır, en uç fikirdeki Mu'tezililer dahi Ebu Hanife'nin görüşlerini kabullenir ve uygulamada kendisini takip ederler. Allah müsebbib'ül-esbab'dır (Tüm sebeplerin yaratıcısı ve ilk sebebi) görüşü hem Mâturîdî'de hem de Mu'tezile ve Ebu Hanife'de kendisini gösterir.

Mâturîdî'nin yaşadığı dönemde Maverâünnehir ve Horasan bölgesi Samanoğulları'nın siyasi ve kültürel hakimiyet alanıdır. Bu bölgenin hemen doğusunda Karahanlılar hâkimdi. Bu dönemde Samanoğulları sufileri ve ilim adamlarını da kullanarak ve (Eski Soğd geleneğine uygun şekilde) tüccarları da organize ederek İslam'ı civar bölgelerde yaymaya çalışıyordu. Samanoğulları propagandistleri Karahanlı bölgesine de giderek İslam'ı yaymaya başladı; bu yıllarda Mâturîdî etkisiyle ve onun düşüncesi etrafında şekillenen Hanefi-Mâturîdî inanç bu bölgedeki yeni dinî anlayışın ana rengi oldu. Türklerin orijin itibarıyla Hanefi ve Mâturîdî olmalarının en önemli etkenlerinden birisi de bu etkileşimdir. Sonraki dönemde ortaya çıkan yine Mâturîdî kökenli Ahmed Yesevî de Türklerin yeni dinî anlayışının şekillenmesinde çok önemli ve belirleyici rol oynadı.

Sonraki dönemde teşkilatlanmış Nizamiye Medreseleri, Selçuklu ülkesinde belli bir dinî yapılanmayı hedefledi; bu bağlamda itikatta Eş'ârîlik amelde ise Şafii mezhebi esas alındı. Mâturîdîliğin bir eğitim merkezi yoktu. Nizam'ül-mülk'ten sonra onun yerine geçen Vezir Tâc'ül-mülk, İsfahan'da Nizamiye Medresesi'nin karşısında bir medrese inşa etti. Bu medrese Hanefilik ve Mâturîdî mezhebinin de ilk merkezlerinden biri oldu.

12.

Ebu Müslim Horasanî (718 – 755)

Öteden beri Mezopotamya coğrafyasında Emevî iktidarı ile çoğunluğu İranlı olan yeni Müslümanların (mevâlî) mücadelesi vardı. İranlı mevâlî, bu siyasi rekabeti kadim Bizans ile Sâsânîler arasındaki coğrafyalar mücadelesinin yeni bir versiyonu olarak görmeye eğilimliydi. Mevâlîler bu coğrafyada pek çok defa Emevîlere karşı isyan etti, Emevîler de her seferinde çok şiddetli şekilde bu isyanları bastırdı. Örneğin Muhtar es-Sakafî hareketi Kûfe'de, Zeyd b. Ali Kerbela'da İranlı mevâlîye dayanarak Emevîlere karşı isyan ettiyse de başarılı olamadılar.

En sonunda İran'ın ve Emevî hakimiyetinin en ucunda, Horasan'da Ebu Müslim önderliğinde bir hareket ortaya çıktı. Horasan o dönemde, İslam'ın yüzeyde kaldığı, derine inemediği ve kadim İran kültürünün hâlen etkin olduğu, kahramanlık ve savaçılık geleneğinin de çok yaygın olduğu bir coğrafyaydı. Ebu Müslim, İranlı yiğitleri etrafına toplayarak bir isyan başlattı ve sonunda Emevîlerin Horasan Valisi Nâsır b. Seyyar'ı ortadan kaldırıp, Emevî iktidarının kökünü bölgeden kazıdı. Ebu Müslim ve etrafındakiler bu başarıyı elde edince, hedefleri Alioğullarından bir kişiyi Emevîler yerine iktidara getirmektir. Horasan'daki ilk kıyamda başarıya ulaşıncı batıya doğru ilerlediler.

O dönemde Akabe Körfezi civarında Hemime denilen bir köyde ikamet eden Abbasoğulları, hacıların yolu üzerinde bulunan bu bölgede siyasi-dinî propaganda yürütürlerdi. Ebu Müslim ve ordusu batıya doğru gelirken yol üzerindeki Emevî garnizonlarını imha ederek yol aldılar; en sonunda son Emevî Halifesi Mervan bir orduyla karşılarına çıktı. Zap Suyu kenarında, iki ordu arasında nihai savaş meydana geldi, Emevîler ağır şekilde yenildiler. Böylece Emevî yanlıları hercümerç içinde kaçışmaya başladı. Mervan, Harran'da tutunabileceğini düşündü, ancak o denli sıkı bir takibe uğradı ki orada da tutunamadılar. Ebu Müslim bu bölgede mücadele verirken, Abbasoğulları Horasan ordusunun arasına katılarak kendi ailelerini onlara tanıttılar.

O döneme kadar Alioğulları halifelik mücadelesinde kendi haklarının yenildiğini ve zulme uğradıklarını dile getiriyorlardı. Abbasoğulları tam burada devreye girerek, kendilerinin Peygamber'in doğrudan amcasının vasileri oldukları, Nebi'nin amcaoğlu ve damadı olan Ali yerine kendilerinin hilafete daha layık oldukları propagandasını yaptılar. Bu tezler Horasan ordusu arasında hızla yayıldı. Bu faaliyetler sonucunda, Abdullah es-Saffah isimli Abbasoğlu ileri geleni hızla gücü eline geçirmeye ve komutanları tabiiyetine almaya başladı. Ardından Emevîleri takibe koyuldular; ciddi bir Emevî katliamı yaşandı. Abdullah ve emrindeki ordu, Şam'da Emevî mezarlarını dahi bozup, henüz çürümemiş cesetleri kaldırıp kırbaçladılar.

Ebu Müslim, bu süreçte gücü ve iktidarı bilerek ve isteyerek Abbasoğullarına devretti. Bu sonuçta, onların irsiyet yoluyla hilafette daha fazla hak sahibi olduklarına inanmasının ve bölgede uzun yıllar süren Emevî-Arap iktidarından sonra yönetimi yeniden Kureş'e bırakmak istemesinin de büyük rolü vardı. Abdullah es-Saffah altı sene kadar iktidarda kaldıktan sonra yerine kardeşi Ebu Cafer Mansur, Abbasî halifesi oldu.

Alioğulları daha önce defalarca silahlı şekilde isyan etmelerine rağmen büyük ölçüde yenilgiye uğramış, uzak coğrafyalara kaçmış, ailenin etkili isimleri güç oyunundan tasfiye edilmişlerdi. Dolayısıyla Alioğulları büyük ölçüde pasifize olup kenara çekilince, Abbasoğullarının yükselişi için fırsat ortaya çıktı. İranlı seçkinlerin tahta oturduğu Abbasoğulları, devletlerini yeniden inşa etmeye çalıştılar. Bunu yaparken de İran bürokrasisi ve seçkinlerini seferber ettiler.

Yeni bir başkent inşa etme hevesi ortaya çıkınca, Abbasoğulları Kûfe civarını düşünürken, İranlılar İsfahan'ı önerdiler. Ebu Cafer Mansur, İsfahan'ın Mezopotamya bölgesinden uzak olduğunu düşünüp burayı tercih etmedi. O dönemde Dicle kenarında Perslerin kadim başkenti Medain'in hemen yanındaki Bağdat köyü uygun bulundu. Yüzlerce İranlı mühendis bu yeni başkentin inşa edilmesi için çalıştı, bu çalışmada Medain harabelerinin malzemeleri kullanıldı. Dolayısıyla Bağdat, madden

ve manen Medain'in bir devamıdır. İran edebiyatının en dehşetli ve yürek burkan kasidesi, Hakânî-i Şirvânî'nin hac yolunda giderken yazdığı *Medain Harabeleri*'dir. Medain mirası, İranlı seçkinlerin muhayyilesinde önemini hep korumuştur.

Emevî sonrası dönemde, Ebu Müslim ve etrafındaki İranlı generaller yeni devlet üzerinde tasallut kurmaya çalışıyorlardı. Ebu Cafer kurnaz bir adamdı, bunları birbirinden ayrı ayrı ele aldı ve devlete karşı faaliyetleri nedeniyle birer birer tasfiye etti. En sonunda da Ebu Müslim'i darbe yapabileceği endişesiyle öldürttü. Böylece Abbasoğulları ailesi, devletin tek hâkimi hâline geldi.

13.

Bâyezid-i Bistâmî (777 – 848)

Bistâm, İran'ın güneyinde Kerman-Horasan arasında bir bölgededir. Bâyezid, Abbasîlerin ilk döneminde yaşadı ve etkili oldu. Tasavvufun ilk neşvünema bulduğu ve kendini hissettirmeye başladığı dönem de bu dönemdir. Eski İran mistisizminin mensuplarından, ailesi Mecusî'dir, babası Mecusî din görevlisidir. Bu tür bir aile içinde İslam'ın ne derece etkili olabildiğini ölçebilmek zordur; ancak Bâyezid birtakım fikir ve söylemlerin temsilcisi olarak ön plana çıkar. “Mâ fî cübbetisiv'allah.” sözü (Cübbemin içinde Allah'tan gayri nesne yoktur.) gibi söylemleri, kendisinin Mecusî mistisizminin bir müntesibi olduğuna delil gösterilir. Zira Mecusîler, insanın nefis terbiyesi sürecinde yoğun bir faaliyetle tekâmül edeceğini, riyazet (Yeme-içme, uyku, halk ile muâşeretten uzak kalmak vb.) yoluyla insanın beşerî benliğinden sıyrılıp ilahileşeceğini ve neticede Hakk'ın o insanın benliğine gireceğini öngörür. İşte o vakit insan konuştuğu söz Allah'ın sözü, gördükleri Allah'ın gördüğü, duyması Allah'ın duyması olur Bu anlayışı da İslamileştirmek için bu anlamı ihtiva eden hadisler üretildi. “Benle kulum arasında öyle bir an gelir ki o an kulumun duyduğu ses ben olurum, gördüğü ben olurum, tüm hislerinde ben olurum.” mealine gelen sözler bu cümledendir. Benzer anlayışlar Şems-i Tebrizî gibi mutasavvıflarda da çokça vardır. Şems'in bir mecliste ayağa kalkıp “Daha ne zamana kadar onun bunun sözlerini aktarıp duracaksınız; içinizde yok mu bir yiğit, Allah bana bunu dedi, bunu gösterdi diyebilecek?” sözü de bu istikamette ve anlayışı temsil eder mahiyettedir.

Bâyezid eski Mecusî mistisizminden pek çok şeyi İslami kisveye sokarak dinin içine zerk etmekteydi. Bu anlayış kendisinden sonra gelen mutasavvıflar üzerinde derinden etki yaptı. Hatta Mevlânâ da Bistâmî'den naklen eskilerin kitaplarından alıp manzumlaştırdığı çok önemli bir hikâye anlatır: “Bir sene Bâyezid Hacc'a gidecek oldu, çölün yolunu tuttu. Çölün derinliklerinde nurani çehreli bir adam gördü ve merak edip yanına gitti. Onunla sohbeta daldı, adam Bâyezid'e bir şeyler anlatırken, Bâyezid o yaşlı adamın 'zamanın kutbu' olduğunun farkına vardı. Onun sohbetindeyken bu adam Bâyezid'e nereden geldiğini sordu, o da Allah'ın Evi'ni ziyarete gideceğini söyledi. Adam kendisine, bu kadar zahmet ve para harcıyıp da gideceği o eve, yapıldığı andan beri Allah'ın bir kere girmediğini; ancak var olduğu andan beri Allah'ın kendi kalbinde bulunduğunu, kendi etrafında tavaf ederse haccetmiş gibi olacağını söyledi. Bâyezid de cebindeki parasını adama verdi ve oradan geri dönüp ayrıca Hacc'a gitmedi.”

Mevlânâ bu hikâyede demek ister ki; “Her dönemin bir kutbu vardır ve onlar kendi zamanlarında dünyayı idare ederler.” Bu öykü aslında, Mevlânâ'nın kendi kutupluğuna ve yeni bir din yaratma iddiasına yatırım yaptığı bir başka şiiridir.

Örneğin Kuşeyrî'nin risalesinde de Bâyezid'in söylemlerini büyük oranda bulabilmek mümkündür. Bu etki, daha sonraki pek çok mutasavvıf için de geçerlidir. Tasavvufun uluları (tabakat-ı sufiye) zikredilirken de hem Bâyezid hem de onun takipçisi sayılan Hallâc-ı Mansur en başlarda zikredilir. Benzer şekilde, Hallâc'ın babası da Mecusî'dir.

Bâyezid'in döneminde devletin bürokratları hep İranlıydı; bu yüzden de İran kökenli olan Bâyezid ve Hallâc gibi kişiler, bu devlet adamlarınca özellikle ön plana çıkarılmaktaydı.

14.

Hallâc-ı Mansur (858 – 922)

Geçmişte yaşamış öyle kişiler var ki ölümlerinin üzerinden asırlar geçse de sonraki nesiller o şahsiyetlerle ilgili birbirine tamamen zıt görüşte olabilmektedir. Bu şahsiyetlerden biri de ünlü mutasavvıf ve şair Hüseyin b. Mansur el-Hallâc'dır. M. 858 yılında Beyza'da doğdu, cetleri Zerdüşî'ydi. Aralarında Cüneyd-i Bağdadî'nin de bulunduğu döneminin ünlü mutasavvıflarından ders aldı, sonra da onlardan ayrılarak Fars, Horasan, Maverâünehir gibi bölgeleri dolaştı. Bir dönem Hindistan'a da gitti; oradan Basra ve Bağdat'a dönüş yaparak etrafına talebeler topladı. Şöhreti kısa zamanda Bağdat'ta yayıldıysa da muhalifleri onu sihirbazlık ve itikadı bozmakla suçlayıp tutuklattı. Daha ziyade siyasi faaliyetleri ve rejim karşıtı Karmatîlerle ilişkilerinin de etkisiyle, M. 922'de idam edilirken önce çarpmıha gerildi, sonra cesedi yakılarak külleri Dicle Nehri'ne atıldı.

Hallâc'ın tutuklanması ve mahkûmiyetinin asıl nedeni Karmatî propagandacısı (davetçisi) olması ve Hulûlîyye inancına sahip olarak Allah'ın kendisine hulûl ettiği iddiasında bulunması oldu. Bununla birlikte, muhakemesi sırasında siyasi faaliyetlerinden dolayı değil, dinî inançları sebebiyle yargılandı ve idama mahkûm edildi. Hallâc'ın ölümünün ardından bazı çevreler onun yüksek fikirlerinin devrin din adamı ve kadılarınca anlaşılmadığını öne sürüp ona sahip çıkarlar. Başka bazı çevreler ise devletin merkezî rolüne atıfta bulunarak, Hallâc'ın yerleşik din ve devlet konusundaki görüşlerinin toplumu ifsat ettiğini savunarak, ölümünü meşrulaştırırlar. Sünni tasavvuf çevreleri ise; Hallâc'ın manevi cezbe hâlinde bu sözleri söylediği için şeran suçlanamayacağını, ancak kadıların da zahire göre hüküm verdikleri için şeriata uygun hareket ettiklerini söyleyerek, kendilerince bir orta yol bulmaya çalışır ve hem Hallâc'ı hem de onu öldürenleri dinî sorumluluktan beri tutmaya gayret ederler.

Yaşar Nuri Öztürk, Hallâc'a dair kitabında² bu adamın anlaşılmadığını ve devrin ulemasınca öldürüldüğünü vs. söyler. Hâlbuki bir zaman Yaşar Nuri'yle bir sempozyum münasebetiyle bir araya geldik ve kendisine Hallâc'ın gerçek kimliğini ve siyasi şahsiyetini anlattım. Hallâc onun iddia ettiği gibi yüksek fikirli olmak bir yana, Karmatîlerin lideri Cennâbî'nin arkadaşı ve ajanı olarak faaliyet göstermek üzere Bağdat'a gelmişti. Nitekim idam edilirken de Karmatîliğinden ve siyasi kimliğinden dolayı idam edilmişti. Öztürk çok şaşırды ve “Acaba? Ben bir inceleyeyim bunu.” şeklinde bir tepki verdi. Nitekim bundan sonra da o kitabının arkasına hiç düşmedi, bir daha da Hallâc savunuculuğu yapmadı; bizim görüşmemizden önce daima ve kuvvetli şekilde Hallâc savunuculuğu yapardı.

² Söz konusu kapsamlı eseri incelemek için bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Enel-Hak İsyanı – Hallâc-ı Mansur: Darağacında Miraç*, İstanbul: 2011, Yeni Boyut Yayınevi, s. 732. (e.n.)

15.

Şeyh Adî b. Müsâfir (1074 – 1162)

Şeyh Adî olarak da bilinen Adî b. Müsâfir, Suriye'nin Baalbek bölgesinde dünyaya gelmiş bir mutasavvıftır. İlk ilim tahsilini, doğduğu Suriye topraklarında aldı. Ardından Hac vesilesiyle Hicaz'a gitti ve dört sene Medine'de kaldı. Bağdat, Şam, Halep gibi şehirleri dolaştı, Abdülkadir Geylânî, Sühreverî, Ebu'l-Vefa gibi devrinin önemli mutasavvıflarıyla tanışarak dost oldu. Sonrasında Hakkârî'de inzivaya çekildi ve kendisi için yapılan zaviyede vefat etti. Kabri Musul şehri yakınlarındadır.

Şeyh Adî bilhassa Kürtlerin Müslümanlaşması bahsinde çok önemli rol oynamıştır. Bilindiği üzere, Hz. Ömer döneminde İranlılarla Müslümanlar arasında Kadisiye'de çok büyük bir savaş meydana geldi. O savaşa Kürtlerden de Ermenilerden de katılanlar oldu ve Arap fatihlere karşı savaştılar. Müslümanlar galip gelince bu kitleler de kendi memleketlerine geri döndü. Bilahare, zamanla Mezopotamya'da İslamiyetin yayılmasıyla birlikte Kürtler de bu yeni dine girdi.

Fakat tüm Kürtler bir anda Müslüman olmadı, esasen bu durum eşyanın tabiatına terstir ve hiçbir topluluk arasında böyle bir durum vuku bulmamıştır. Günümüzde Ezidîler olarak bilinen Müslüman olmayan Kürtlerin varlığı da bu tezi güçlendirmektedir. Özellikle Abbasîler döneminde Kürtler arasında İslam'ın yayılması için Şafii zümreler ön ayak oldu; bu zümreler arasında en güçlü etkiyi yaratan zat da hiç şüphesiz Şeyh Adî'dir.

Şeyh Adî, Kuzey Mezopotamya olarak bilinen bölgede yaşadı ve bu faaliyetlerinde devlet adamlarından da destek gördü. Hatta onu destekleyenlerden biri de meşhur İbn Teymiyye'dir. Sufî çevrelere karşı muhalefetiyle bilinen İbn Teymiyye, dine hizmet ettiğini düşündüğü Şeyh Adî'ye karşı değerlendirmelerinde daha yumuşak davranır.

Şeyh Adî'nin vefatından sonra bu irşad ve tebliğ görevini yeğeni Mübarek devraldı ve Kürtlerin Müslümanlaştırılması sürecine öncülük etti. Mübarek, aynı zamanda ilk Kürtçe eser veren şahsiyet olarak da bilinmektedir; yaradılışla ilgili kaleme aldığı kaside tarzında bir eser günümüze kadar gelmiştir.

16.

Abdülkadir Geylânî (1077 – 1166)

Geylânî, öncelikle Kadiriyye tarikatının kurucu piri olarak bilinir. Adından da anlaşılacağı üzere Geylanlıdır. Geylan, İran'ın kuzeyinde, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Deylem'in yakınlarında bir yerleşim yeridir ve günümüzde Gilan Ostanı olarak da bilinir. Eğitimini Geylan'da aldı ve kültürel olarak zengindi, bu bölgede Müşebbihe mezhebi çok güçlüydü. Müşebbihe'nin özelliği, Allah'ı şahsiyetleştirme düşüncesidir, Zerdüştlük'ün bir kolu olan Zervânîlerin bir alt yorumudur.

Geylânî işte böyle bir coğrafi bölgede ve çevrede dünyaya geldi ama gençliğinde Bağdat'a gitti. Geylânî, Bağdat'a gelince Suhreverdîler ile tanıştı (Suhreverd günümüzde Tahran'ın güneyinde yer almaktadır.), her iki tarafın da İran kökenleri nedeniyle bu hemşerilik bağlarından da faydalanmış oldu. Geylânî de Bağdat'ta Hanbeli çevrelerle bir arada bulundu (Müşebbihe mezhebinden olanlar amelde Hanbelî'dir.).

Geylanî, Bağdat'taki faaliyetleri esnasında Kadirîlik ekolünü kurdu. Yani İranî bir kültür atmosferi içinde bu tarikat oluştu, zaten tarikatın zikir usul ve erkânı da bütünüyle İran kökenlidir. Geylânî, Bağdat'ta geniş bir nüfuza sahipti, kurduğu tarikatta eski İran kültürel unsurlarını kullandı (zikir, sema vs.). Abbasî Devleti'nin otoritesi ve gölgesi altında faaliyetlerini yürüttü. Abbasîler, fütüvvet teşkilatını İslam dünyasına yayarken, Kadirîler de bu teşkilat içinde güç kazandı; Kadirîlik yolunun takipçileri fütüvvet teşkilatı içinde önemli bir rol ifa etmekteydiler.

Geylânî'nin en önemli özelliklerinden biri de çok miktarda halife³ yetiştirmiş olmasıdır, Bağdat merkezli olarak bu halifeler çevreye yayıldılar. En fazla yayıldıkları ve yerleştikleri bölge Van Gölü çevresidir; Bitlis, Siirt, Çatak, Hakkâri civarında geçmişten beri nüfuz ve etki sahibidirler. Günümüzde hâlen Bağdat'ta Geylânî Camisi ve yanındaki tekkede bu ekol sürdürülür ve her cuma günü Kadirî örfüne göre zikir ve sema yapılır. Tarikatın en önemli özelliği, zikir esnasında kendilerinde taşkınlık belirtilerinin olması ve cehrî (sesli) zikirle cezbeye kapılmaları olup, tarikatın ritüelleri ve öğretisi bağlamında bu husus önemlidir. Bağdat'ta bulunduğum 1969-70 yıllarında, bir iki sefer bu zikirle şahit olmuş ve bizzat yerinde takip etmişim.

³ Halife: Tasavvuf ve tarikatlarda mürşit ya da pirin bir şehir/beldedeki dinî temsilcisi. (e.n.)

17.

Ahmed Yesevî (... – 1166)

İslam dünyasındaki tasavvuf hareketi doğduğundan beri İranî bir devlet olan ve Abbasîlerle de yakın ilişkide olan Samanoğulları'nın gölgesinde teşekkül etti. Horasan bölgesindeki Samanoğulları memleketi, hem geçiş güzergâhı olması hem de İran millî kültürünün etkisiyle tasavvufla özel bir ilişki kurdu. İbrahim Ethem, Suhreverdîler, Bâyezid-i Bistâmî, Ebu'l-Hasen Harekanî, Hallâc-ı Mansur gibi tasavvufun kurucu isimleri bütünüyle İran kökenlidir. Tasavvufi zümreler bu siyasi atmosfer içinde gelişme istidadı gösterdi. Bu zümreler dönem dönem Saffarîler, Deylemiler gibi mahallî İslami devletlerin hizmetine girdiler; dinî ve ahlaki eğitimde rol aldılar, askerî sınıfın oluşumunda işlev gördüler (Necmeddin Kübra ve taifesi, Gucdevânî). Bu süreçte, İslam'a yeni girmiş olan ve tabiatları itibarıyla da tasavvufa meyilli olan Türkler de bu kültürle tanışmaya başladı. Türkler de İslamiyeti büyük ölçüde İranlılardan aldı ve öğrenip benimsedi. Hem coğrafi yakınlık hem de kültürel yakınlık ve tasavvufa da yatkın oldukları için İran etkisi, Arap etkisine nazaran, Türklerde daha belirgindir.

Bütün tarikatlarda ve tasavvufta silsileler Hz. Ali'ye (*Serçeşme*) dayandırılır, bu da herhangi bir delilsiz hüccetsiz ortaya çıkmış olmasına rağmen başlı başına İran etkisine bir örnektir. Tasavvuf hareketi içinde zamanla *hâcegân* denilen bir zümre belirdi; bu zümrenin ilk kurucusu Hâce Yusuf Hemedanî'dir. Hemedanî tasavvuf tarihinde ilk defa tasavvufi silsileyi Hz. Ebubekir'e bağladı ve İran etkisindeki Hz. Ali silsilesine meydan okudu. Böylece, Nakşibendîlik ekolünün kaynakları içinde Hz. Ebubekir'e dayandırılan bir gelenek oluştu. Ahmed Yesevî işte bu atmosferin içinde dünyaya geldi.

Yesevî'nin babası Aslan Baba ve onunla aynı dönemdeki Abdülhalık Gucdevânî'yi de bu çerçevede zikretmek gerekir. Tasavvuf terminolojisinde bunlara "hâcegân taifesi" denilir ve hepsi de "Hâce" unvanıyla anılır ve bu yolun serçeşmesi de Hâce Yusuf Hemedanî'dir.

Bugünkü Kazakistan'ın Türkistan bölgesinde tedrisata başlayan Yesevî, halifelerini Diyar-ı Rum'a (Anadolu) gönderdi. Kazakistan'da olmakla birlikte Oğuz kökenlidir. Halifeleri olan Şeyh Haydar, Lokman-ı Perendeh gibi mutasavvıflar kendilerini Yesevî'nin takipçisi sayarlar ve irşad için Anadolu'ya gelmişlerdir. Türkmenler arasında da Yesevî'den el almış pek çok şeyh Anadolu'ya geldi ve burada yeni bir koloni oluşturdular.

Anadolu'nun bu şekilde Türkleşmesi ve İslamlaşması bahsinde, Osmanlı tarihçisi Firdevsî-yi Rumî'nin, Anadolu'nun üç ayrı zamanda fethedilmesine dair tespitini de zikretmekte fayda görüyorum:

i) Emevîler ve Abbasîler Bizans'la sınıra ribatlar (askerî karargâh) kurmuştu ve buraya Türk kökenli askerler gönderirlerdi; bunlar zaman zaman Anadolu içlerine akınlar yapıp yağmalar düzenlerdi, bu dönemde Kırşehir'e kadar gelen Türk askerler vardı. O dönemki hudut Tarsus-Maraş-Malatya hattıydı (Suğur).

ii) Selçukluların askerî güçle Bizans'ı Malazgirt'te bozguna uğratması ve Anadolu'yu fethetmesi (11. yüzyıl). Bizans'la yapılan anlaşmada, Kızılırmak sınır teşkil olundu.

iii) Ahmed Yesevî ve diğer Türkmen dervişler (Ebu'l-Vefa Bağdadî vd.) büyük kalabalıklar hâlinde Anadolu'ya dökülüp geldiler. Anadolu'da belli yörelere yerleşerek buralarda yerleşim alanları (koloniler) meydana getirdiler. Ömer Lütfü Barkan bu öncülerini "kolonizatör Türk dervişleri" olarak isimlendirir. Örneğin, Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebali, Ebu'l-Vefa Bağdadî'ye intisap etmişti. Şeyh Evhad'ud-din el-Kermanî de "Şeyh-i Türkman" olarak bilinen, Yesevî ekolüne mensup bir dervişti; Ahi Evren de Kermanî'nin talebesiydi.

18.

Gazneli Mahmud (971 – 1030)

Mahmud, Gazneliler Devleti'nin ikinci hükümdarıdır.

Gazneli Mahmud büyük bir üne sahip olmuş, Hindistan'a seferler düzenlemiş (Toplam 17 sefer), birçok fetihler yapmış, Hindistan'daki fetihlerinden büyük ganimetler elde etmiştir. Mahmud aslen Kırgızistan kökenli bir askerdir; Samanoğulları sarayında yetişmiş, o dönemde görevli bir validir, babası Sebük Tegin de aynı şekilde valilik yapmıştır.

Babası Sebük Tegin'in ardından Gazne'ye Mahmud vali oldu; bu ikisinden önce oradaki vali yine Türk kökenli Alp Tegin'dir, Gazne'nin de fatihidir. Şair Muhammed İkbâl, meşhur edip, Gazne'ye gidip Alp Tegin'in kabri başında bir şiir de yazmıştı (*Ber Merkad-i Alptegin*).

Mahmud vali olunca en büyük emeli Hindistan'a hâkim olmaktı, bu amaçla defalarca askerî sefer düzenledi. Bir seferi çok dehşetlidir; Hindistan'ın orta yerindeki devasa Târ Çölü'nü 300 bin kişilik ordusuyla geçmiş ve Madras'a ulaşmıştı. Tarihçiler, onun bu askerî hareketinin o dönemin şartlarında imkânsız bir iş olduğunu nakleder.

Mahmud keza Samaniler sarayında yetiştiği için eski İran kültürüne vâkıf bir hükümdardır. Gazne'yi büyük bahçe ve parklarıyla inşa edip abâd ettikten sonra büyük ilgi duyduğu kadim İran şahlarının hikâyelerinin yazıya dökülmesini ve kayıt altına alınmasını istedi. Dönemin pek çok şairi kolları sıvayarak bu işi yapmaya koyuldular; Ascudî, Sururî, Rudekî gibi büyük şairler bu işe talip olmuşlardı. Firdevsî de o sırada Nişabur'daydı, haberi duydu ve bu amaçla Gazne'ye doğru yola koyuldu.

19.

Ebu'l-Kasım Firdevsî (940 – 1020)

Firdevsî aslen Horasan'daki Nişabur'dandır; orada yetişmiştir ve eski İran kültürüne çok ihatalı bir şekilde vâkıftır (Tus ve Nişabur kadim İran kültürünün kök saldıği yerlerdendir.). O dönemde Gazneli Mahmud, Samaniler sarayında yetiştiği için eski İran kültürüne vâkif bir hükümdardır. Şair ve ediplerden, şahsen büyük ilgi duyduğu kadim İran şahlarının hikâyelerini yazıya dökmelerini ve kayıt altına almalarını istedi. Dönemin pek çok şairi kolları sıvayarak bu işi yapmaya koyuldular; Ascudî, Sururî, Rudekî gibi büyük şairler bu işe talip olmuşlardı.

Firdevsî de o sırada Nişabur'dadır ve haberi duymuştur, bu amaçla Gazne'ye doğru yola koyulmuştur. Gazne'de kendisini kabul ettirmiş ve saraya alınmıştır. Kendisinin de ifadesine göre 30 sene boyunca burada mesnevisini (*Şâhnâme*) yazmakla meşgul oldu.

Şâhnâme'yi tamamlayıp saraya teslim ettikten sonra kendisine bu çalışmasının karşılığı olarak fazla olmayan (Daha doğrusu şairin emeklerinin karşılığı olduğunu düşünmediği) bir miktar para verilmiştir. Hâlbuki şair, 60 bin beyitlik bu devasa çalışmasının her bir beytine bir dinar para alacağını umuyordu. Firdevsî bu az miktar parayı hakaret olarak kabul eder; parayı alıp hamama gider, paranın üçte birini kapıcıya, üçte birini tellağa, kalan üçte birini hamamın sahibine verir; sonra da saraya giderek kitabına bazı ilaveler yapacağını söyleyip geri alır, kitabı eşeğine yükleyerek Nişabur'un yolunu tutar.

Firdevsî bu andan sonra Nişabur'da münzevi bir hayat yaşamaya başladı. Bir süre sonra Gazneli Mahmud kendisini soruşturunca kitabını alıp çekip gittiği söylendi. Bilahare Mahmud, Şair'in Nişabur'a gittiğini ve kendisine verilen parayı az bulduğunu öğrendi; bunun üzerine Gazneli Mahmud, Firdevsî'ye verilmek üzere bir fil yükü hediyeler hazırlatıp Nişabur'a gönderdi, bu şekilde Şair'in gönlünü almak istiyordu. Ancak hediye yüklü fil Nişabur'a varmadan önce Firdevsî öldü ve hayallerini süsleyen hediyelerine kavuşamadı.

Gazneliler zamanının meşhur şairi Firdevsî, eski İran kültürünün malzemelerini, bilhassa *Hodânâme*'yi mesnevi tarzında yazıya dökmesi yönüyle, Attâr'ın yaptığına benzer bir iş yaptı.

Attâr'ın *Esrarnâmesi*'nde anlattığına göre; Firdevsî Gazne'den dönüp geldiği Nişabur'da öldüğü zaman orada Ebu'l-Kasım adında bir kadı vardı; Firdevsî öldüğünde bu kadı halka “Bu adam 30 yıl Mecusîlere methiye düzdü, böyle bir şairin namazını kılmak caiz değildir.” dedi; böylece Firdevsî, cenaze namazı kılınmaksızın defnedildi. Ancak sonradan Gazneli Mahmud'un Firdevsî'yi affettiği ve kendisine hediyeler gönderdiği haberini alınca, Kadı halkı toplayıp rüyasında Firdevsî'yi gördüğünü, cennet bahçelerinde dolaştığını, bunu nasıl yaptığını sorduğunu; Firdevsî'nin de “Benim mesnevimde Allah'ı metheden bir tane beytim var, benim o methim cennete girmeme vesile oldu.” cevabını verdiğini söylediği kaydedilir *Esrarnâme*'de.

Firdevsî'nin beyti şu şekildedir:

“*Cihân râbulendivüpesti Tu'yi* (Alemde yücelik ve enginlik adına ne varsa o Sen'sin.)

Nedânemçeyi her çihesti Tu'yi” (Sen'in ne olduğunu bilmiyorum, fakat alemde ne varsa o Sen'sin.)

Firdevsî, 30 yıl boyunca emek verdiği bu kıymetli mesnevisiyle İran kültürünü âdeta yeniden yaratmış, kendi ifadesiyle “Bu Farsça'yla Acem'i yeniden diriltmiştir.” *Şâhnâme* esasen, Sâsânî sarayında bulunan ve eski şahların vakayinameleri gibi düşünülebilecek olan *Hodânâme* (Allah Risalesi) kaynaklıdır; Firdevsî İslami hassasiyetten dolayı, bu metne artık *Hodânâme* demeyi uygun bulmadı ve adını *Şâhnâme* olarak değiştirdi.

Emir Timur, hatıratında, İran'a geldiğinde bazı mobidlerle (Mecusî din adamları) görüşüğünü, mobidlerin kendi önüne Pehlevîce metinler koyduklarını ve oradan bir şeyler okuduklarını ve Firdevsî'nin bunları yanlış bildiğini söylediklerini, Firdevsî'nin yanlışlarını kendi huzurunda ortaya

çıkardıklarını söyler. Timur, mobidlerin bu izahatı karşısında çok şaşkına döndüğünü ifade eder. Bu bize şunu gösterir; Firdevsî Nişabur'dan kalkıp Gazne'ye giderken yanında çok miktarda eski Pehlevîce metin götürmüş ve bu metinler üzerinde çalışarak *Şâhnâme*'sini vücuda getirmiştir.

20.

Ömer Hayyam (1048 – 1132)

Ömer Hayyam aslen Tus'ludur. Tus, o dönem şair ve ediplerin çokça yetiştikleri bir yöredir. Ömer Hayyam da bu coğrafyada yetişmiştir, ancak esas çalışma alanı itibarıyla hey'etsinas (astronom) ve matematikçi yönü ön plana çıkmaktadır.

Felsefeye de yatkın bir ediptir. Nitekim onu çağdaşı olan Mu'tezile mezhebine mensup ünlü müfessir Zemahşerî, Hayyam'ı "hakîm-üz zaman" (Devrin hikmet sahibi) olarak anmaktadır. Keza bu meziyetinden dolayı, Hayyam'ın bilahare Melikşah'ın kurduğu Rey Rasathanesi'nde görevlendirildiğini görürüz.

Bir düşünür olarak fikirlerini rubai tarzındaki dörtlüklerde dile getirmiştir. Hayyam'ın rubailerinde dikkati çeken en önemli şey, kendisine izafe edilen yüzlerce rubaiyle laubali, ahlaksız, lakayt bir profilde takdim edilmesidir. Hayyam bu şekilde bohem hayatı yaşayan bir şair olarak lanse edilmiştir. İran edebiyatında "rubai üstadı" olarak anılmaktadır. Ancak Hayyam bu ahlak dışı rubailer perspektifinde tanıtılmış ve değersizleştirilmiştir. Oysa Hayyam'ın Rey'deki rasathanede çalıştığı dönemlerde astronomi ve matematik ilimlerine dair hazırladığı eserleri, onun ne kadar donanımlı bir bilim adamı olduğunu açıkça göstermektedir.

Said Nefisî gibi İranlı edebiyat tarihçilerinin ifade ettiğine göre Hayyam'a ait rubailerin sayısı en iyimser tahminle 38 adettir. Said Nefisî, Hayyam'a ait olduğu belirtilen rubailerin eski el yazmalarını incelemiş ve kendisine doğrudan nispet edilen şiirlerin çok az olduğunu, bu yazmalardaki şiirlerin büyük kısmının sonraki dönemlerde kendisine izafe edildiğini belirtmiştir. Nefisî bu şiirler arasında, aşk ve işret içerikli olanlarından ziyade felsefeye dair olanların Hayyam'a ait olduğunu tespit eder.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.